

De geboorte van het Zwolse toerisme

Themanummer

Zwols Historisch Tijdschrift

37e jaargang 2020 nummer 3 - 8,50 euro

Suikerhistorie

Wim Huijsmans

(Collectie Dick Hogenkamp)

De Grote Kerk met Hoofdwacht (links) op de Grote Markt omstreeks 1970. De VVV was twee keer in de Hoofdwacht gevestigd, van 1966 tot 1972 en van 2009 tot 2013. (Collectie HCO)

70 jaar VVV Zwolle, 1895-1965

In 1895 werd de 'Zwolsche Vereeniging tot bevordering van het vreemdelingenverkeer en de verfraaiing van de stad Zwolle en omstreken' opgericht tijdens een vergadering in een van de bovenzalen van de Harmonie aan de Grote Markt. Het doel van de vereniging was om in samenwerking met omliggende gemeenten te komen tot 'wat kan strekken tot verfraaiing van de gemeente Zwolle en van hare omstreken, tot veraangenaming van het verblijf aldaar en tot verlevendiging van het verkeer.' Vanaf het begin stond de promotie van Zwolle en omgeving hoog in het vaandel. Dat gebeurde door veel wervend materiaal uit te geven in de vorm van gidsen, folders en brochures. Ook bij de organisatie van evenementen was de VVV nauw betrokken. Zie verder het artikel van Jan van de Wetering in dit nummer.

De vereniging VVV werd in 1976 opgeheven en omgevormd tot een stichting, waarvan het college van B en W de bestuursleden benoemde. De Zwolse VVV stond aan de wieg van de commissie Zomerfeesten, die later werd omgezet in de stichting Stadsevenementen Zwolle (SEZ).

De VVV was in de loop der tijd op verschillende locaties gehuisvest. Na de Tweede Wereldoorlog was dat onder meer aan de Ter Borchstraat, in een kiosk aan het Stationsplein (1953), in de Hoofdwacht aan de Grote Markt (1966), in het Refter aan het Bethlehemse Kerkplein (1972), aan het Grote Kerkplein (1979) en opnieuw in de Hoofdwacht aan de Grote Markt (2009).

Sinds 2013 is de VVV uit Zwolle verdwenen. Daarvoor in de plaats kan men nu terecht bij twee Toeristische Informatie Punten, een particulier initiatief van ondernemend Zwolle, te vinden in het Zwolse Balletjeshuis aan het Grote Kerkplein en bij Waanders in de Broeren.

Redactioneel

Door corona vallen veel mooie ideeën in het water. Zo ook de nog maar heel korte traditie om elk nummer van het *Zwols Historisch Tijdschrift* in een historisch café te presenteren. Hoe mooi zou het zijn geweest om het eerste exemplaar van dit bijna themanummer over de geboorte van het Zwols toerisme te overhandigen aan een van onze onvolprezen stadsgidsen die bezoekers van Zwolle door onze mooie stad gidsen. Een mooi idee, maar corona heeft er een dikke streep door gezet, wat waarschijnlijk ook geldt voor het bezoek van veel toeristen aan Zwolle.

Meer thuis zijn betekent ook meer tijd voor het lezen van ons tijdschrift. Jan van de Wetering neemt u mee in de initiatieven om Zwolle tot een toeristische trekpleister te maken. Hij laat u wegdromen in de belevenissen van reizigers in het verleden, of reageren op de opinies die zij over onze stad hadden. In de rubriek 'Oud Nieuws' maakt u kennis met Zacharias Conrad von Uffenbach, die begin achttiende eeuw met zijn jongere broer Zwolle bezocht en onder meer schreef over de omstreden predikant Frederik van Leenhof.

Vreemdelingen bewonderen al eeuwenlang in Zwolle de mooie bouwwerken. De meer recente architectuur heeft ook pareltjes opgeleverd, bijvoorbeeld de ontwerpen van de vooraanstaande vertegenwoordiger van het Nieuwe Bouwen, J.B. Wiebenga. In een reactie op een artikel van Kees Canters in het vorige *ZHT* geeft Johan Teunis een aardige inkijk in Wiebenga's Zwolse werkomstandigheden en de relatie met zijn collega W.B.M. Beumer.

Op onze website www.zwolsehistorischevereniging.nl kunt u nog veel meer Zwolse geschiedenis vinden. In de rubriek 'Nieuws van onze website' kunt u lezen welke nieuwe films en video's daar geplaatst zijn.

De redactie wenst u naast veel leesplezier, ook veel kijkplezier in deze vreemde tijden.

Inhoud

Suikerhistorie Wim Huijsmans	138
De geboorte van het Zwolse toerisme Jan van de Wetering	140
Vervolg: 'Wie moet dit doen?' Redactie	189
Oud Nieuws <i>Een onverwachte, maar kritische bezoeker</i> Kiekès Agterom	192
Nieuws van onze website Jan van de Wetering	198
Boeken/recent verschenen	200
Auteurs	201

Cover: *Vrolijk gezelschap voor een herberg, omstreeks 1680. Door Gerrit Grasdorp. (Rijksprentenkabinet beeldbank)*

De geboorte van het Zwolse toerisme

Jan van de Wetering

En toen, bijna van de een op de andere dag, droogde de toeristenstroom in Zwolle op. Corona, lockdown, anderhalve meter afstand, binnenblijven. Een paradox: meer dan een maand lang zou Zwolle mooier zijn dan het in jaren was geweest, met zijn nu verlaten straten en pleinen zonder de chaos van alledag, terwijl de bezienswaardigheden stonden te stralen in de voorjaarszon. Maar wat is een stad zonder mensen? Inmiddels (juli 2020) stromen de straten weer vol, met Zwollenaren en de eerste toeristen.

In dit artikel gaan we terug naar de jaren waarin toeristen nog niet bestonden. In Zwolle niet, in Nederland niet. Om louter voor je plezier op reis te gaan is tijd en geld nodig en die combinatie was voor de meeste mensen niet weggelegd. En wie zich wel een plezierreis kon veroorloven deed dat spaarzaam, want in tijden zonder vliegtuigen, auto's en zelfs maar een fiets, was elke reis een langdurige, moeizame onderneming. Maar, naarmate de algemene welvaart steeg, vanaf eind negentiende eeuw, groeide ook het aantal 'plezierreizigers'. Het was in die tijd dat het woord 'toerist' zijn intrede deed.

Hoe die ontwikkeling is gegaan, is onder andere af te leiden uit vele reisverslagen en wandelgidsen. In dit artikel hoop ik duidelijk te maken dat het scharnierpunt van het moderne toerisme in Zwolle omstreeks 1895 ligt. Toen werd hier de Vereeniging tot bevordering van het Vreemdelingenverkeer opgericht – de voorloper van de VVV – en verscheen bovendien de eerste stads- en wandelgids voor Zwolle nieuwe stijl.

Op reis of toch maar niet?

Al vanaf het prille begin van de stad kwamen er reizigers naar Zwolle, om handel te drijven, om familie te bezoeken, om strijd te leveren, om te studeren en om nog veel meer redenen, maar bijna nooit voor hun plezier. Ze hadden, om het maar zo te zeggen, wel wat anders te doen. Natuurlijk kwamen er in de oude tijden ook mensen naar Zwolle voor hun plezier, maar die kon je tellen op de vingers van één hand. Daar waren goede redenen voor. De meest basale is misschien wel dat een 'plezierreis' als het ware nog moest worden uitgevonden. Aardig is de anekdote over de Italiaanse dichter en schrijver Petrarca als 'eerste toerist uit de geschiedenis'. Op 26 april 1336 beklom hij de Mont Ventoux in het zuiden van Frankrijk. Hij schreef daarover dat hij de eerste mens was die sinds de klassieke oudheid een bergtop besteeg alleen maar voor het uitzicht op de top. Hij schreef dus niet dat hij de eerste mens was die een berg beklom – vele schaapherders gingen hem voor – maar hij was wel de eerste die dat deed voor het uitzicht over het landschap. Alleen voor zijn plezier dus.¹

Francesco Petrarca, 1304 - 1374. (Bing images)

Een belangrijke reden om niet voor je plezier te gaan reizen was dat het buiten de dorpen en steden vaak gevaarlijk was. Dat was in onze contreien zeker het geval ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648). Maar ook nog lang daarna. In 1672 raakte de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden in oorlog met Engeland, Frankrijk en de bisschoppen van Münster en Keulen. Toen 'Bommen Berend', de bisschop van Münster, dat jaar Zwolle binnenviel, werden reizigers die in Zwolle overnachtten nauwlettend in de gaten gehouden door het stadsbestuur. Iedere herbergier of logementhouder moest dagelijks vóór het sluiten van de stadspoorten opgave doen van de gasten die er verbleven, op straffe van een zware boete als ze dat niet deden. De reizigers kwamen uit alle windstreken, zelfs uit het buitenland, maar de meeste kwamen uit de regio. Plezierreizigers zaten er gezien de oorlogssituatie niet bij. Het was een bonte mengeling van militairen (soms met marketentsters), paters en kosters, schouten, burgemeesters van de omringende steden, schippers, voorlieden, kooplieden en boeren. Slechts één

keer was er een vrouw bij: de gravin van Bentheim met haar gevolg.²

Nieuwsgierig naar Zwolle

Maar toen jaren van vrede aanbraken was de animo voor een plezierreis nog steeds erg klein. Het grootste deel van de bevolking was zes dagen per week bezig om zijn brood te verdienen, vakanties waren er niet. Plezierreizen waren voorbehouden aan de adel en vermogende burgers, waarbinnen studenten en (aankomende) kunstenaars een belangrijke groep vormden. Zij konden op kosten van hun ouders of andere weldoeners een 'gesubsidieerde' reis maken. Toch was er na de Vrede van Münster in 1648, het slotakkoord van de Tachtigjarige Oorlog, iets veranderd. Zwolle maakte net als heel Overijssel definitief deel uit van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Velen realiseerden zich toen pas echt dat hun stad en provincie deel uitmaakten van een groter geheel. Dat maakte nieuwsgierig: hoe zagen die andere gewesten en steden er eigenlijk uit? Bijna iedereen had wel van Zwolle gehoord, maar afgezien van handelslieden, schippers en militairen waren er slechts weinigen ooit geweest.

Doorgaans bleef het bij die vaststelling, maar in de zeventiende en achttiende eeuw stond een aantal mannen op – de tijd van reizende vrouwen moest nog komen – die we de pioniers van het hedendaagse toerisme kunnen noemen. Ze waren geletterd, hadden belangstelling voor geschiedenis, waren nieuwsgierig én ze beschikten over voldoende tijd en geld om op reis te gaan. Tegelijkertijd waren er al snel uitgevers die brood zagen in de behoefte van reizigers aan informatie over de Nederlanden. Ze namen schrijvers in dienst die de provincies ingingen of correspondenten die een stad of dorp goed kenden. Dat leidde tot een aantal reisboeken, zo omvangrijk dat de reizigers ze waarschijnlijk niet meenamen, maar ze voor hun vertrek alleen gebruikten als informatiebron.

De reisboeken van Jan en Nico ten Hoorn

Jan ten Hoorn, een boekverkoper uit Amsterdam, was waarschijnlijk de eerste die een Nederlandstalig reisboek op de markt bracht waarin Zwolle genoemd werd. In 1689 verscheen zijn *Reysboek*

Het Reysboek van Jan ten Hoorn. (Wikimedia)

door de Vereenigde Nederlandsche Provinciën en derzelver aangrenzende Landschappen en Koninkrijken. Veel eerder kon ook niet, gezien de lange reeks van onveilige jaren. Hij gaf slechts korte beschrijvingen van de bezienswaardigheden in de belangrijkste steden. Zwolle moest het net als Deventer, Kampen en Hasselt met slechts één bladzijde doen. Jan ten Hoorn (of zijn correspondent) valt door de mand als hij over de Sint Michaëlskerk (de Grote Kerk) schrijft dat deze met een 'treffelijke toren' was versierd. De hoogste Zwolse toren uit die tijd (113 m !) was in 1669 door de bliksem getroffen, in brand gevlogen en in 1682 ten slotte ingestort. Zelfs in de herdruk van het boek in 1700 liet Van Hoorn de toren nog fier overeind staan.

Van de andere Zwolse bezienswaardigheden noemde Ten Hoorn de Onze Lieve Vrouwekerk,

‘die met een hooge doch stompe toorn uitmunt, de Bethlehem- en de Broerenkerk, het Raadhuis – ‘nu zo schoon niet, als ‘t wel eertydts geweest heeft’ –, het Weeshuis, het Oudemannenhuis, het Heilige Geestgasthuis, het Pesthuis, het Soldatengasthuis en het Ammunitie- en Koornhuis. Tot slot prees hij de drie grote stadspoorten, de Diezerpoort, Kamperpoort en Sassenpoort, als ‘hooge en treffelijke gebouwen’ en de elf door een brede en diepe gracht omgeven zware bolwerken.³

Veertig jaar na de eerste druk van het *Reysboek* van Jan ten Hoorn, gaf zijn neef Nicolaas ten Hoorn een vergelijkbaar boek uit: *Reisboek door de voornaamste Koningryken en heerschappyen van Europa* (1729). Zijn tekst over Zwolle is exact gelijk aan die van zijn oom. Bijna een halve eeuw na de ineenslorting stond de toren van de St Michaëlskerk er nog altijd ongeschonden bij. Al die jaren was er dus nooit iemand echt in Zwolle gaan kijken. Het is duidelijk dat het genre ‘reisboeken’ nog in de kinderschoenen stond. Dat neemt niet weg dat de uitgevers het nut van reisboeken helder voor ogen hadden. Nicolaas ten Hoorn schrijft in zijn ‘Voorreeden’:

‘Wie ondervind niet, dat het bezichtigen van andere Landen en Koningryken tot nut en tot leerzaamheit strekt, wie weet niet, dat het reizen om Koophandel te dryven, noodzaakelyk is, wie weet niet, dat men om vermaak verre reizen onderneemt, om de afgelegene vreemdigheeden te beschouwen, beroemde Steeden te bezien, de nageblevene brokken der oudheit op te delven, de trotsheit der thans onder puin leggende wonderen na te speuren, de Staatkunde, den Koophandel, Levenswyze, Godsdienst, konsten, weetenschappen en gelegendheeden der nabuuren en afgelegener Staten te leeren kennen, en eindelyk uit zo veelhande Volkeren, het beste weet uit te kippen, om het goede en voordelige dat men uitgekoozen heeft, ook in zyn Vaderland over te brengen.’

In deze oertijd van het toerisme zijn de beweegredenen van de reizigers aanmerkelijk veelzijdiger dan die van tegenwoordig. In onze tijd kijken veel toeristen graag met een nostalgische blik naar de steden die ze bezoeken. De eerste plezierreizigers keken niet alleen naar het verleden, maar ook naar

het heden. Jan en Nicolaas ten Hoorn schreven niet over het Oudemannenhuis of het Weeshuis omdat die gebouwen zo mooi waren, maar omdat ze een belangrijke functie voor Zwolle hadden. Hetzelfde geldt voor hun vermelding van de Zwolse verdedigingswerken. Die hadden nog de functie waarvoor ze waren aangelegd. Dat mocht gezien en bewonderd worden, al hadden ze hun beste tijd gehad.

Overnachten in het Vliegende Paard of in de Twee Tamboers?

Oom en neef Ten Hoorn noemden slechts één overnachtingsadres in Zwolle: de Witte Wan (de Wanne) op de Grote Markt (nr. 13). Dat was voorzichtig gezegd wat zuinige informatie. Zwolle telde rond 1700 tussen de dertig en de veertig herbergen en logementen, die samen goed waren voor twintig tot vijftig overnachtingen per dag. Andere populaire onderkomens waren bijvoorbeeld de Zon (Melkmarkt), het Rode Hert (Grote Markt), het Vliegende Paard (Voorstraat), de Gulden Pauw (Sassenstraat), de Drie Moriaenen (bij de Kamperpoort), de Keizer (nu de Belgische Keizer, Melkmarkt), de Keizerskroon (Kamperstraat), de Valk (Kamperstraat), Op den Dyck in het Gekroonde Münster (tegenwoordig Thorbeckegracht 64) en de Twee Tamboers (bij het Pelserspoortje).⁴

Rechts: Het pand van Het Vliegende Paard op Voorstraat 17 in 1972. De naam is blijven voortbestaan in de gelijknamige studenten-sociëteit, die hier sinds 1995 gevestigd is. (Foto Jan de Koning, collectie HCO)

*Herberg bij Frankhuis,
door Gerrit Grasdorp,
1659-1716. (RKD)*

Die vele overnachtingsmogelijkheden zijn begrijpelijk. Zwolle ligt al eeuwenlang op een knooppunt van land- en waterwegen. De stad had mede daardoor vele handelscontacten met steden in Overijssel en rondom de Zuiderzee, maar ook in Duitsland, Engeland en de Oostzeelanden. Reizigers konden gebruik maken van postkoetsen, diligences, trekschuiten en zeilschepen, die samen een uitgebreid en goed op elkaar afgestemd netwerk vormden. Op diverse punten in de stad waren in- en uitstapplaatsen voor de postkoetsen, zoals bij de Wanne aan de Grote Markt en bij het Munstersche huis aan de Dijk (Thorbeckegracht). Ze reden bijna dagelijks letterlijk naar alle windstreken; door over te stappen kon je in een uur of zestig naar Hamburg, Bremen of Münster reizen. Met trekschuiten kon je goedkoop naar onder andere Kampen en Hasselt varen. Reizigers uit Friesland of Noord-Holland konden dagelijks met een zeilschip over de Zuiderzee naar Zwolle varen.

Koorts, koliek en winderigheid

Het *Reysboek* van Jan ten Hoorn is ook in ander opzicht de moeite van het lezen waard. Voorafgaand aan de stedenbeschrijvingen gaf hij ‘waarschouwingen dienstig voor reizende lieden’. Zoveel waarschouwingen dat het lijkt of de reizigers een wereldreis vol gevaren gingen maken. Je kon maar beter goed voorbereid zijn. Daarom bevat zijn boek een eeuwigdurende almanak, een papieren zonnewijzer, een tafel der watergetijden, een overzicht van de verschillen in gewichten tussen de verschillende steden, een reismedicijnboek, gebeden voor reizigers, ochtend-, middag- en avondgezingen. Maar eerst en vooral gaf hij deze waarschuwing vooraf:

‘Eer we den Reiziger aanwyzen op wat voor manieren hy het bekwaamste zal Reizen, dient vooraf tot Waarschouwing, dat hy zich vooral heeft te wachten van deze volgende vier zwaarigheden, als voor valsche Speelders, Roovers, Dieven en Hoeren.’

Een reis door de zeven provincies van de Republiek was inderdaad geen sinecure. De reiziger liep al gauw de kans te verdwalen 'in een oceaan van herbergen, schuit- en wagenvaarten'. In grote lijnen waren de land- en waterwegen naar de reisbestemming bekend, maar niet de staat waarin ze verkeerden. Betrouwbare en actuele informatie kregen de reizigers pas onderweg van vervoerders en herbergiers. Door de vermoeienissen tijdens de reis staken maar al te vaak ziekten de kop op. Ten Hoorn waarschuwt dat je tijdens het reizen bijvoorbeeld last kunt krijgen van koorts, koliek of winden. Zijn advies: laat in de eerste herberg die je tegenkomt wat Franse wijn met nootmuskaat en wat oranje schillen (sinaasappelschillen) op het vuur zetten en drink dat warm op. Mocht dat niet werken, probeer dan bij een barbier een kwart loot (ongeveer 8 gram) *Philonium Romanum* (een stevig oosters kruidenmengsel uit de Romeinse tijd) te kopen en dat met wat anijswater op te drinken. Reizigers die over de Zuiderzee naar Zwolle voe-

ren, konden zeeziek worden en dan was het goed te weten dat een flinke teug van een glas half zeewater / half rode wijn de zeeziekte doet verdwijnen. Zelfs pestilentie kon niet worden uitgesloten; niet voor niets vermeldde Ten Hoorn het Pesthuis in Zwolle. Zijn advies was bij het minste symptoom 's morgens een lepel azijn met wat wijnruit (een bitter kruid) in te nemen, samen met beschuit en okkernoten.

Valsspelers, rovers, dieven en hoeren

Ook in herbergen was het uitkijken geblazen. Je kon er op rekenen terecht te komen in bedsteden vol luizen. Een zemen lap met wat kwikzilver daarin genaaid, kon dan uitkomst bieden. Valspelers en dobbelaars waren nog veel gevaarlijker. Ten Hoorn adviseerde ze te ontlopen, zeker als ze met je wilden aanpappen. Je moest vooral attent zijn op bedriegers met geverfd hoofdhaar en valse baarden. Omdat reizigers toen vooral mannen waren, was een waarschuwing tegen de hoeren in logementen op zijn plaats:

Herberg met triktraspelers, 1669. Door Egbert van Heemskerk. (Rijksmuseum)

Gezicht op Zwolle, 1729, door Andries Schoemaker, 1660-1735. (Delpher Het Geheugen, atlas Schoemaker)

‘Wacht u voor het lonken van hun ogen. De stralen die zij daar uit schieten, zijn net zo vergiftig voor uw ziel, als het venijn van de allergiftigste beesten schadelijk voor uw lichaam kan zijn. Hun vlees, ’t geen zich van buiten zo schoon opdoet, en waar uw ogen op verlieven, is van binnen niet dan met etter en vuiligheid vervuld.’

In hoeverre al deze gevaren reëel waren, valt moeilijk te zeggen. Wel is zeker dat onze gewesten nog lang na de Tachtigjarige Oorlog onveilig waren door verschoppelingen van de maatschappij: landlopers, bedelaars, afgedankte huursoldaten en gevluchte criminelen. In stad of dorp kregen ze alleen als het niet anders kon tijdelijk onderdak. Maar meestal werden ze al snel de stadspoorten uitgejaagd, met als gevolg dat het platteland het afvoerputje van de samenleving was. Daar beroofden bendes onvoorzichtige reizigers van geld en kostbaarheden. Geadviseerd werd daarom niet alleen op pad te gaan.

Over reiskleding rept het *Reisboek* niet. Zeker is dat de reizigers eerst en vooral kleding droegen

die paste bij hun stand. Er bestond vermoedelijk weinig verschil tussen de kleding thuis of op reis. Rond 1700 bestond de stijf zittende kleding uit vele lagen en het lichaam was van kop tot teen bedekt. De brede hoed voor mannen en het haar tot op de schouders waren nog steeds in de mode evenals het dragen van laarzen. Maar het was een overgangstijd. Mannen en vrouwen van adel en uit de stedelijke elite gingen pruiken dragen, wat het reiscomfort niet erg bevorderde. De mode van die tijd zal met name in de zomer tot bijna ondraaglijke hitte hebben geleid. Wie tijdens de reis oververhit raakte, werd aangeraden in plaats van bier een half mutsje brandewijn te drinken of een half glas Franse wijn.

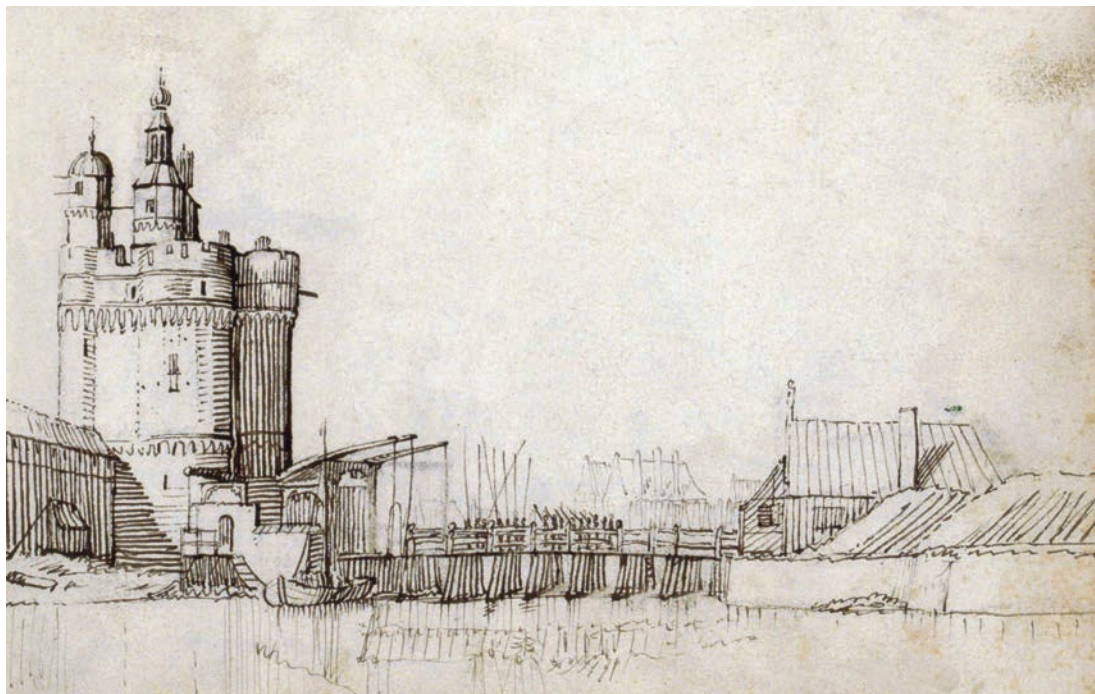
Citymarketing in 1733

Een informatiever reisboek is het *Groot Algemeen Historisch, Geographisch, Genealogisch en Oordeelkundig Woordenboek*, een tiendelige serie over de Zeven Provinciën van David van Hoogstraten en Jan Lodewijk Schuer.⁵ Het boek verscheen in 1733,

David van Hoogstraten, 1658-1724. (Universiteitsmuseum Amsterdam)

De Diezerpoort midden zeventiende eeuw, door Gerard ter Borch, 1617-1689. (Rijksprentenkabinet beeldbank)

enkele jaren na het overlijden van Van Hoogstraten. De auteurs hadden het lemma 'Zwol' uitbesteed aan Zwollenaar Pieter le Clercq (1693-1759), die onder andere bekend werd als vertaler van Steele's *Spectator*. Le Clercq leverde geen half werk: hij schreef zes volle bladzijden over de geschiedenis van Zwolle, zo gedegen dat de eerste grote Zwolse stadshistoricus, Van Hattum, er ruim dertig jaar later dankbaar gebruik van zou maken.⁶ Bovendien geeft Le Clercq in tegenstelling tot de reisboeken van de familie Ten Hoorn correcte actuele informatie: hij maakt melding van zowel de brand als de ineenstorting van de toren van de St Michaëlskerk. En dat werd tijd ook.

Le Clercq gaf als een van de eersten verklaringen voor de naam Zwolle. 'Wolstad' was een mogelijkheid, maar ook 'Zaal', een oud herenhuis dat wel werd uitgesproken als 'Zuol' of 'Zwol'. Mooi gevonden is zijn suggestie dat de stad zijn naam heeft gekregen van 'het zwellen der runderbeesten in hare grasrijke weiden of wel van enige gezwollen die deze beesten er plachten te krijgen.' We merken nog op dat ook in de reisboeken tot ver in de negentiende eeuw onze stad nu eens

'Zwol' en dan weer 'Zwolle' werd genoemd.

Le Clercq was trots op zijn stad en liet dat weten ook. Zijn relaas is zo uitbundig positief dat het lijkt op wat we in onze tijd *citymarketing* noemen:

'De stad is tamelijk groot, zeer volkrijk, luchtig, en met drie grachten doorsneden. Zij heeft drie pleinen of markten, brede straten, die zeer net geplaveid zijn en waarop men eene zindelijkheid bespeurt, die men in andere steden van Overijssel vergeefs zou zoeken. Men ziet overal dat de Magistraat alle vlijt aanwendt om de stad van buiten en van binnen te verfraaien naar mate van hare welvaart. Zij ligt in eene zeer aangename landsdouwe aan een riviertje, dat in het Zwarte Water valt, of liever op het einde des Zwartens Waters.

De lucht is er uitnemend gezond, en zij is omringd van vruchtbare korenlanden en grasrijke weiden, waarin hare inwoners en voornamelijk in het bijgelegen vette Mastenbroek, alle jaren vele duizenden ossen weiden. Deze gemakelijkheid harer gelegenheid wordt dagelijks vermeerderd door de zorg van den Magistraat, die telkens nieuwe lanen buiten de stad doet aanleggen en beplanten, tot vermaak der burgerij. De stadswallen en

cingels zijn ook zeer vermakelijke oorden voor den wandelaar, die er onder het lommer van hoge Iepen een aangenaam scherm vindt tegen het steken der hete zon, en het geblaas der gure winden.'

Vol lof is Le Clercq over de drie grote stads-poorten van Zwolle. Ze zijn hecht en zwaar van bouw en 'het gezicht van een liefhebber der bouwkunde waardig.' De Sassenpoort is 'een der stoutste gebouwen die men zien kan.' Ook heeft hij bewondering voor het wachthuis aan het eind van de Kamperpoortenbrug. Dat is gebouwd van Bentheimersteen, 'zo groots en sierlijk dat men moeite zal hebben om in gansch Nederland een weerga van dit stuk te vinden.' Al even imposant is de Stadswaag, de plaats waar de handelsgoederen gewogen werden. De Zwolse waag stond op de hoek van de Voorstraat en de Luttekestraat. Hij vond het een tamelijk ruim gebouw dat ook tot pakhuis diende om Hessische en andere Duitse goederen (bomen en stenen) te bergen, tot er weer een wagen bevracht kon worden die met elf of

meer paarden getrokken werd. Ook de stedelijke bedrijvigheid liet Le Clercq niet onvermeld:

'Wat de fabrieken [werkplaatsen] dezer stad betreft, die bestaan meest in paardenharenknopen, spelden, linnen en zoolleer. Sedert enige korte jaren heeft men er eene grote fabryk van geweene kousen opgericht, een tweede zaagmolen en twee pelmolens gezet bij die er reeds waren. [Bovendien] zijn een papierwindmolen, twee zoutketen, een lymery, een azynmakery, eene fabryk van allerhande zyde stoffen, en eene van Haarlemmer streepjes opgericht.'

Wetend dat zijn verhaal ook de aandacht kon trekken van handelaren, beschreef Le Clercq uitvoerig de voordelen van Zwolle als overslagplaats. Alleen al de ligging, dat kon toch niet beter? 'Het Zwarte Water is bevaarbaar met snikken, smakken en diergelijke schepen, en geeft den inwoonderen daardoor gelegenheid om tot in de Oostzee te gaan handelen, de nodige koopmanschappen uit Engeland te gaan halen, en tot binnen in hunne stad te brengen.' Vreemd vond hij dat de handel van

Bedrijvigheid bij het Rodetorenplein midden zeventiende eeuw, door Gerard ter Borch, 1617-1689. (Rijksprentenkabinet beeldbank)

de stad niet groter was, want vervoerders die hun waren via Zwolle doorvoerden bespaarden wel zestien of achttien uur wagenvracht. En bovendien:

‘Hunne paarden, die zij buiten de stad in de weide jagen, kosten hen ook minder dan de helft van hetgene het voeder hen elders komt te staan. Daarenboven zijn de factoor[s] [handelaren] te Zwol zeer bekwaam in hun beroep, uitnemend gediensstig, zeer zorgvuldig in het bewaren der goederen hen aanbetrouwt, en ongemeen yverig om dezelve zodra het geschieden kan te expediëren.’

Een smerige, onzindelijke stad

Na deze lofzang op Zwolle is wat tegenwicht op zijn plaats. Misschien is het beter een stad te laten beoordelen door een ‘vreemdeling’, iemand die met een niet vooringenomen blik zijn waarnemingen doet. Maar ach, ook die zijn vaak het resultaat van de waan van de dag. Neem het reisverslag van de Duitse wetenschapper, boekenverzamelaar en reiziger Zacharias Conrad von Uffenbach (1683-1734) uit Frankfurt. De welgestelde Von Uffenbach en zijn broer reisden in de jaren 1709-1711 per rijtuig, postkoets en trekschuit door onze gewesten en deden daarbij ook Zwolle aan. Want ook buiten de Republiek waren reizen naar vreemde streken in opkomst. Nog steeds alleen onder de elite uiteraard, maar toch.

Het was een studiereis, Von Uffenbach beschreef, net als veel plezierreizigers overigens, de cultureel-historische bezienswaardigheden van de steden en zijn ontmoetingen met beroemde personen. Hij betitelde de reis als *Merkwürdige Reise*, in tegenstelling tot een volgende reis naar de Republiek in 1718, die het predikaat *Lustreise* kreeg. Maar toen werd Zwolle niet aangedaan.

Volgens zijn beschrijving stapten de broers in Kampen in een bolderwagen naar Zwolle, een rammelende, hortende en stotende overhuifde boerenwagen. En dat met een broeinest van een pruik op zijn hoofd, als we af mogen gaan op zijn statieportret. De broers vonden onderdak in logement ‘Op den Dijck in Het Gekroonde Münster’ (Thorbeckegracht 64). Na de vermoeiende reis was hun humeur er niet beter op geworden. Zowel de huizen en de straten zagen er niet ‘Hollands’ uit. In tegendeel, Von Uffenbach vond de straten

smerig, onzindelijk, zeer onregelmatig, smal en slecht. Hij was een beetje ontstemd omdat hij op het verkeerde been was gezet door al te lovende informatie over Zwolle in (buitenlandse) reisgidsen. Zijn waarneming was anders:

‘Wij bemerkten terstond twee dingen die geen zeer goed bestuur aanduiden. Zoals het spreekwoord zegt: gelijk het uurwerk, zo is ook het bestuur van een stad. Ofschoon nu dit spreekwoord hoofdzakelijk de noodzakelijkheid van een goed toezicht op het uurwerk zal aanduiden, zoo bemerkten wij toch, dat de stad er slecht mede voorzien is en men zeer weinig en niet wél hoort slaan, en een klokkenspel [op de Peperbus], zoals bijna in alle steden der zeven Provinciën volstrekt niet hoort. De tweede aanmerking was de onzindelijkheid der straten, hetgeen waarlijk geen klein gebrek in de politie [het beleid van de stad] is; waarbij ten derde ook de bedelaars te rekenen zijn, die anders in Holland niet geduld worden.’

Ook een bezoek aan de Bethlehemkerk zinde Von Uffenbach niet. Er werd net een catechisatiebijeenkomst gehouden, maar er zaten geen kinderen – voor wie de catechisatie toch bedoeld was – maar alleen oude mannen. Pas in de Grote of St Michaëlskerk verbeterde zijn humeur een beetje. Hij vond het een ‘recht schoon, groot, helder en

Rechts: Interieur van de Grote of St. Michaëlskerk, een ‘recht schoon, groot, helder en voortreffelijk gebouw’, met fraaie preekstoel. Door Jan Gerritsz van Cuylenburg, 1628-1662. (Rijksprentenkabinet beeldbank)

Gezicht op Zwolle met Diezerpoort, rond 1700, door Gerrit Grasdorp. (Rijksmuseum)

voortreffelijk gebouw', en ook de predikstoel was fraai, maar... toch niet van het niveau van die in Bolsward. Wat hem wel behaagde was het – toen recente – schilderij in de consistoriekamer van Hendrick ten Oever van vijf Zwolse predikanten en de koster. Zo goed geschilderd was het volgens hem, dat als je het in de kerk van onderaf bekeek je kon denken dat ze daar levend zaten. Het schilderij heeft de eeuwen overleefd en hangt nog steeds op dezelfde plaats, zodat we onze indrukken met die van Von Uffenbach kunnen vergelijken. Over de Onze Lieve Vrouwekerk kon hij kort zijn: daar viel niets te zien, 'daar zij sedert lang woest stond en vrij vervallen was'. Dat klopte: na de Zwolse beeldenstorm van 1580 werd deze kerk al gauw voor heel andere dan religieuze doelen gebruikt.

Een paar honderd jaar na dato is een kleine kanttekening wel op zijn plaats. Zoals al eerder gememoreerd was na een blikseminslag een paar jaar eerder de imposante toren van de St Michaelskerk op 17 december 1682 met groot geraas in elkaar gedonderd, met carillon en al. De lege schatkist van de stad maakte een herbouw onmogelijk, zodat gekozen werd voor het meest haalbare alternatief: in 1686-1688 werd op de plaats van de ingestorte toren een achtkantig gebouw neergezet, met daarbinnen de consistoriekamer.

Het klokkenspel om de uren aan te geven – heel belangrijk in een tijd waarin niet veel mensen zich de luxe van een uurwerk konden permitteren – werd overgenomen door de Peperbus, de toren van de Onze Lieve Vrouwekerk.

'Kein Statt so lustig als sie'

Aangemoedigd door de nieuwe reisgidsen, maar soms ook geleid door persoonlijk vormgegeven avontuur bezocht een kleine stoet aan reizigers uit binnen- en buitenland Zwolle. En iedere bezoeker had zijn geheel persoonlijke belangstelling. Al ontbreekt een kritische noot niet, de meeste plezierreizigers waren overwegend positief over Zwolle, vooral in vergelijking met andere steden. Een kleine greep uit de reisverslagen.⁷

- 1632, Martin Zeiller: 'Man schreibt von ihr dass fast in ganz Deutschland kein Statt so lustig liege als sie.'

- 1663, William Lord Fitzwilliam. Hij vindt Zwolle een mooie stad en prijst de vesting met elf bolwerken en een hoornwerk. De preekstoel in de Grote of St Michaëlskerk is bijna net zo mooi als die uit de Oude Kerk in Amsterdam.

- 1697, de in Leiden studerende Engelsman John Talman: 'De opklapbruggen en fortificaties van Deventer zijn steviger.'

Het schilderij van Hendrick ten Oever (1639-1716) uit 1691 van vijf Zwolse predikanten en een koster. (Wikimedia). Zie ook p. 194

- 1749, Theodorus Beckering: 'Het pas gebouwde tuchthuis is zo fraai dat het meer op een herenhuis lijkt dan op een spinhuis.' Hij overnachtte in logement In den Grooten Toelast (Kamperstraat 10), waar de dag ervoor de prins van Hessen-Homburg met gevolg gelogeed had.

- 1776, J.H. Dielhelm: 'Zwolle is een van de rijkste en mooiste steden in heel Overijssel, maar de zijstraten van de grote en schone Markt zijn door het vee en vooral vanwege de varkens, zeer vuil. Dat komt ook door de vele goederenwagens die erdoor rijden.'

- 1780, Ernest baron von Knuth: 'Zwolle is een uitstekende, mooie en aangename stad met alleëen en promenades, een stad vol handel. Een deel van de straten doet niet onder voor die in Amsterdam.'

- 1782, Jakob Friedrich Ehrhart. Hij zocht planten langs de IJsseldijk en in het gebied tussen de IJssel en de stad. Enkele vondsten: de heggeduizendknoop, ridderzuring en de Zwolse steenanjer.

Een vermakelijke reis in Overijssel

De oude reisverslagen vertellen veel over de bezienswaardigheden, maar weinig tot niets over de reisomstandigheden. Dat is precies omgekeerd

in het schelmenverhaal van 'Drie liefhebbers uit Leiden', waarschijnlijk studenten, die in 1692 een bootreis maakten vanuit Leiden over de Zuiderzee en de IJssel. Het is een vrolijke geschiedenis waarbij we de vertelde gebeurtenissen met een flinke korrel zout moeten nemen, maar waarin toch iets duidelijk wordt van de zeden en gewoonten in onze contreien. Het verhaal geeft bovendien een mooi beeld van de confrontatie tussen heren uit betere kringen en de boerenbevolking.

Bij vertrek uit Leiden is het jacht van 'bequame grote' opgetuigd met wimpels, vlaggen en een kanon. Met dat kanon kondigen de Leidenaren in elke plaats hun aankomst en vertrek aan. Het moet een echte plezierreis worden en daarom hebben ze een bas en violen meegenomen. Maar, voorzichtigheid is geboden en daarom zijn er ook pistolen en 'snaphanen' (vuursteengeweren) aan boord om zich zo nodig te kunnen verdedigen tegen de boeren, die ze blijkbaar als een potentieel gevaar beschouwen. Varend in de richting van de Zuiderzee schieten ze op wild en watervogels, wat ze maar beter niet konden doen, omdat dat al gauw de woede van de boeren wekte.

Vrolijk gezelschap voor een herberg, omstreeks 1680. Door Gerrit Grasdorp. (Rijksprentenkabinet beeldbank).

Tijdens de overtocht op de Zuiderzee worden ze midden in de nacht overvallen door een vele uren aanhoudende windstilte, maar uiteindelijk krijgen ze het eiland Ens in zicht. Ze brengen de avond door in de herberg die de opperschout beheert voor schippers en reizigers. De heren halen hun bas en violen tevoorschijn tot groot vermaak van de eilanders. Ze besluiten die nacht 'vrolijk te zijn met de voornaamste meisjes, die haar daar zelfs om hadden versogt, 't geen niet konde gewygerd worden.' Even later zijn ook de schout en zijn vrouw, de dominee en de schoolmeester van de partij. Als de Leidenaren gaan spelen, is het hele gezelschap al gauw zo enthousiast 'datter niet een was of hy danste, voornamentlijk de Boerinnettes, die gekleed waren met korte rockjes even boven de knijen, sprongen wel een uur aen malkander sonder vermoeyt te worden.' De eilandbewoners vertelden na afloop dat ze in geen vijftig jaar zo'n plezier hadden gehad.

De drie studenten varen de IJssel op en bij de brug van Kampen schieten ze het kanon weer eens af. Ze pakken hun instrumenten, beginnen te spelen en al gauw staat de brug vol met nieuwsgierigen. Na een ruzie met de tollenaar van Kampen, die hen ten onrechte tol wil laten betalen (ze hadden geen vracht aan boord) varen ze verder naar Wilsum. Ook daar bleef hun verblijf niet onopgemerkt. In de plaatselijke herberg (vermoedelijk 'de Zwaan'), speelden de heren weer eens een vrolijk deuntje. Dat veroorzaakte zo'n vreugde in het huisgezin van de herbergier dat de jongens en meisjes, die al in bed lagen, in hun hemdjes aan komen hollen. De vrouw van de herbergier zet de onverwachte gasten ham, vlees, boter, kaas en spekpannekoeken voor. Als het tijd wordt naar het jacht terug te keren, besluit een van de heren in de herberg te blijven slapen: hij was sinds Leiden niet meer uit de kleren geweest. Hij krijgt een slaapplek op de 'hilde' (zolder). Op de bossen stro waarop hij probeert te slapen zitten zoveel 'tandeloze beesten' dat het lijkt of ze er met zijn strobend vandoor willen gaan. Eindelijk in slaap wordt hij zo gebeten door de vlooiën dat hij wild om zich heen zwaait. De vloer van de hilde breekt, hij valt naar beneden, precies op de rug van een kalf. Dit tot groot plezier van het hele huisgezin, inclusief honden en varkens.

Na een akkefietje in Zalk, waar de snaphaan tot vier keer toe weigert bij het schieten op ganzen en ze maar net aan de woede van boeren ontkomen, varen ze bij Zwolle langs de Katerschans en andere forten langs de IJssel. De heren gaan niet aan wal, omdat er hier behalve die verdedigingswerken niets te beleven viel. In plaats daarvan varen ze verder naar Deventer en Zutphen, op weg naar nieuwe vrolijke avonturen.⁸

De Grand Tour van Gerard ter Borch de Oude

Hoe was het ondertussen gesteld met de reislust van Zwollenaren? Die was er, zoals afgeleid kan worden uit de aankopen van reisboeken bij Zwolse boekhandelaren en uit de collectie van bibliotheekbezitters. Veelal zullen het reizen binnen eigen land zijn geweest, maar uit een reisverslag van een gezelschap Zwolse magistraten blijkt dat ook reizen buiten de landsgrenzen werden ondernomen. In het voorjaar van 1777 reisden ze via Antwerpen en Brussel naar Parijs. Daar bezochten ze kerken en bibliotheken en bewonderden ze collecties 'brillerende met de allerfraaiste schilderijen' en 'schatten van allerlei pretieuse silverwerken'. In 1813 kwam Lambertus Nilant (een kleinzoon van een Zwolse

Gerard ter Borch de Oude (ca. 1582-1662) in 1660 geportretteerd door zijn zoon Moses ter Borch. (Rijksmuseum)

regent) erachter dat het stadsleven in Parijs aanmerkelijk anders was dan in zijn geboortestad: 'Het krioelde er van mensen, de hoeren liepen er door elkaar, dat het een plaizier was om te zien, spraken ons aan, namen ons onder de arm en verzogten ons met hun mee te gaan.'⁹

Doorgaans waren dit vrij korte reizen van een of twee weken. Veel langduriger was in die tijd de zogenoemde *Grand Tour*. Zo'n reis, die soms langer dan een jaar duurde, was tijdens de zeventiende en achttiende eeuw een populair sluitstuk van de opleiding en opvoeding van jongelieden uit de elite. Vooral Italië was in trek. Dankzij de Romeinse tijd en de Renaissance werd dat land gezien als het toppunt van beschaving en cultuur. Een mooi voorbeeld is de *Grand Tour* van Johann Wolfgang (von) Goethe (1786-1787). Hij maakte zijn *Italienische Reise* comfortabel, maar soms ook heel oncomfortabel in koetsen, huurrijtuigen, af en toe met een pakket- of postboot en soms zelfs per muilezel. Als de omgeving er zich voor leende, legde hij ook hele stukken te voet af.

Een *Grand Tour* kon ook een serieus doel dienen. Vele jonge Europese kunstenaars in spe maakten een studiereis naar Italië en andere zuidelijke landen om zich te laten inspireren door de pracht van steden en natuur. Aan het begin van de zeventiende eeuw reisden – ieder voor zich – twee Zwolse jongemannen naar Italië: Gerard ter Borch de Oude en Pelgrom Hardenstein (vader van de latere Zwolse schilder Dirk Hardenstein, 1620-1681). Ze hadden hetzelfde doel: zich bekwamen in de teken- en schilderkunst. Maar het een hoeft het ander niet uit te sluiten, hun *Grand Tour* was deels een studiereis en deels een plezierreis. Gerard en Dirk lieten zich – met veel geld op zak van hun ouders – graag de geneugten van het leven onder de Italiaanse zon welgevallen. Regelmatig bezochten ze volkse kroegen. Tijdens een drinkgelag in La Scrofa (de Zeug) raakten ze zelfs met elkaar in gevecht. Of drank de oorzaak was is niet bekend, maar dat speelde wel een rol bij het voornemen van Gerard om in 1611 vanuit Napels de oversteek te maken naar Spanje. Dat mislukte, omdat hij in de haven zo in beslag genomen was door een met drank overgoten afscheid van zijn landgenoten, dat hij de boot miste.

Ter Borch had in Italië zijn wilde haren verloren, merkte hij na thuiskomst op. Hij was in 1602 vertrokken en keerde pas tien jaar later weer in Zwolle terug. Daar hield hij het tekenen en schilderen al gauw voor gezien, trad in het huwelijk en verdiende jarenlang een dik betaalde boterham als convooi- en licentiemeester van Zwolle. Toch was zijn *Grand Tour* niet zonder resultaat: hij maakte in Rome talloze fraaie tekeningen van Romeinse tempels, tuinen en het Colosseum. Die ervaring droeg hij over op zijn kinderen, die bijna allemaal als natuurtalenten te beschouwen zijn. Zoon Gerard ter Borch de Jonge (1617-1681) zou een van de beste schilders uit de Gouden Eeuw worden, terwijl dochter Gesina een belangrijke rol speelde in het bewaren van niet alleen haar eigen tekeningen, maar ook die van haar vader en haar broers Gerard, Harmen en Moses. Ook Gerard ter Borch de Jonge maakte – naast reizen door Duitsland en Spanje – een *Grand Tour* naar Italië.¹⁰

Ham en room op de Trijselerberg

Onder welgestelde mensen was het in de zeventiende en achttiende eeuw populair om een paar maal per jaar een 'speeltocht' te maken. Een uitstapje zouden we tegenwoordig zeggen. Onder stevig toezicht van volwassenen kon dat uitgroeien tot een galante belevenis voor ongehuwden om elkaar beter te leren kennen. Dat was mogelijk het geval bij een wandeling die Gesina ter Borch (1631-1690) in 1660 met een aantal vrienden naar de Trijselerberg bij Hattem maakte. Dat was vanuit de Sassenstraat, waar ze woonde, een stevige wandeling van ruim 15 kilometer. Ze staken de IJssel over bij het Kleine Veer, kochten ham en room in Hattem en beklommen de Trijselerberg, om zich daar in de schaduw van elzenloof neer te vlijen voor de lunch. Het geluk scheen eindeloos te duren tot het weer omsloeg. De lucht werd zwart zodat ze zich terug moesten haasten naar Zwolle. Op het veer begon het te donderen en bliksemen. Drijfnaat, 'na een dag van vreugde en een uur van verdriet', zoals Gesina het in een gedicht over deze wandeling uitdrukte, kwamen ze een tijdje later door de Sassenpoort behouden thuis. Vermoedelijk is het hier geparafraseerde gedicht van Gesina de eerste beschrijving van een

Gesina ter Borch heeft zichzelf getekend terwijl zij initialen in een boom kerft, 1661. (Rijksmuseum)

wandeling naar de Trijselerberg. Tot aan het begin van de twintigste eeuw kon je daar genieten van een wijds uitzicht over de hele omgeving. Geen wonder dat een bezoek aan de Trijselerberg zou uitgroeien tot een echte Zwolse klassieker onder plezierreizigers en later toeristen. Behalve het gedicht maakte Gesina ook een aquarel die vermoedelijk door deze dag is geïnspireerd. Tegen de achtergrond van de IJssel en Hattem zien we hoe Gesina liefdesletters in een boom kerft.¹¹

Toerisme in eigen tuin

Ook in de achttiende eeuw bleef het aantal plezierreizigers relatief klein. Maar er kwam in die tijd ook een andere vorm van vrijetijdsbesteding bij. Meer en meer welgestelde stedelingen kochten in navolging van de adel een landgoed en/of buitenplaats in de omgeving. Er ontstond een buitenplaatscultuur, op een plek waar de eigenaren in het voorjaar en de zomer de drukte en de stank van de stad konden ontvluchten. Op het land vonden ze een rustige, schone en veilige omgeving, die ze bovendien naar hun eigen hand konden zetten. Dat wilde ook zeggen: laten zien hoe welvarend

ze waren. Landschapsarchitecten legden er naar de nieuwste mode parken en 'tuinen voor vermaak' aan. Na de kunstmatige, rechtlijnige Franse parkinrichting volgde de Engelse 'romantische' landschapsstijl. Door mensenhanden werden parken herschapen in 'wilde natuur'. Er waren door bomen omzoomde lanen, slingerpaadjes met rododendrons, vijvers, heuveltjes en prieeltjes voor een kop thee. Voor de dames, die hun blanke huid wilden behouden, werd een *berceau* aangelegd, een beschaduwde laantje van tot een boog gesnoeide bomen.

Bij voorkeur lagen die buitens dichtbij Zwolle, zoals Twistvliet, Zandhove, Boschwijk, Landwijk, Kranenburg en Soeslo. Met een rijtuig, vaak in eigen bezit, waren ook andere Sallandse buitenplaatsen en landgoederen makkelijk te bereiken, zoals De Horte, Mataram, Den Berg, Den Aalshorst, Rechteren, Vilsteren, De Colckhof en Den Alerdinck. Een buitenplaats leek in zekere zin wel een hedendaags vakantieresort, een idyllische, veilige plek, waar je onbelemmerd kon genieten zonder bijna een stap te verzetten. Maar 's winters was het er vaak te koud en omdat de kostverdieners

Zicht op Boschwijk, omstreeks 1820. Geschilderd door Louis Rhijnvis Feith (1783-1845), zoon van de dichter. (Collectie Allemaal Zwolle, v/h Stedelijk Museum)

op veel dagen in de stad moesten zijn voor werk of bestuurlijke verplichtingen, reisden ze regelmatig tussen de stad en buitenplaats heen en weer.

Omdat de eigenaren van die buitenplaatsen elkaar vaak tegenkwamen in de toen bloeiende sociëteiten, lag het voor de hand dat uitnodigingen volgden om elkaars buiten eens te bezoeken. Een buitenplaats met grote aantrekkingskracht was Boschwijk van de Zwolse regent, patriot en dichter Rhijnvis Feith (1753-1824). Feith kocht het in 1781. Het was een langgerekt bebost terrein, dat direct opviel in het open landschap waardoor het omringd was. Als dichter en romanticus lag het voor de hand dat hij het landgoed transfor-

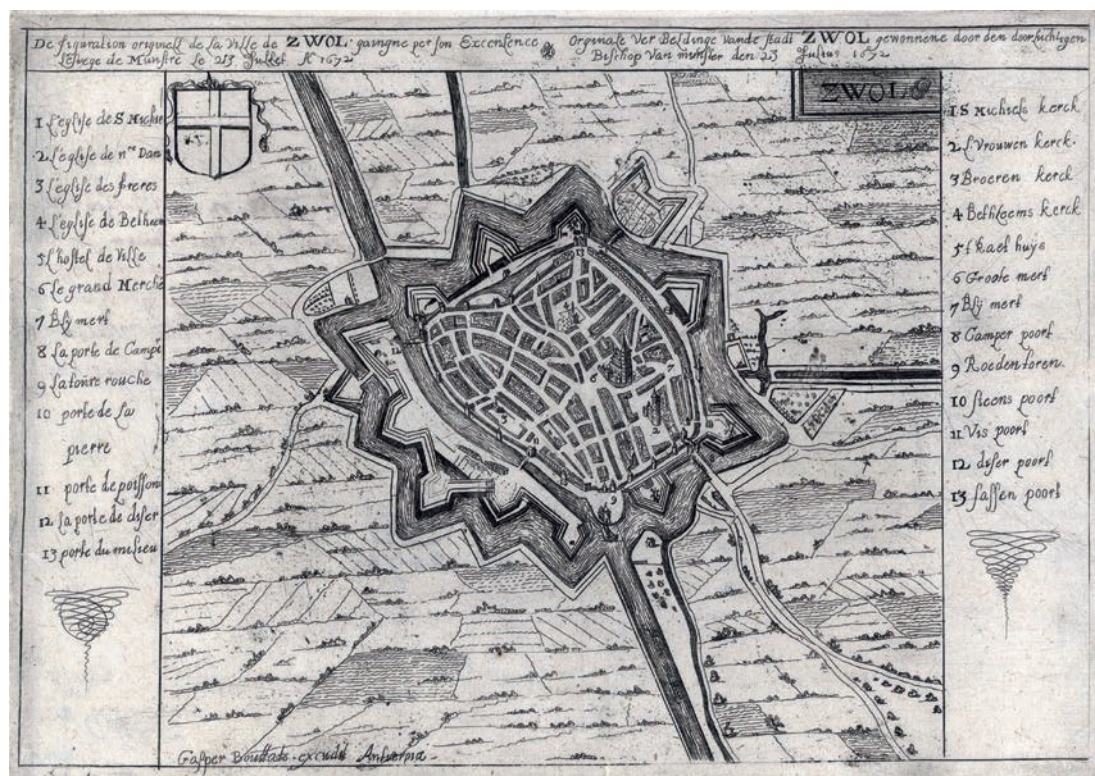
meerde tot een arcadisch landschap in de Engelse landschapsstijl. Zo aantrekkelijk was de combinatie Feith en Boschwijk dat de buitenplaats regelmatig bezocht werd door zijn vrienden uit Zwolle, maar ook door bekende literatoren. Onder de titel 'Een middag op Boschwijk' schreef J.A. Molster een impressie van zo'n vriendenbezoek aan Feith. Het gezelschap bestond die middag uit Rhijnvis Feith, Willem Bilderdijk (advocaat en dichter/schrijver), Johannes van der Palm (hoogleraar en dichter), Jan Frederik Helmers (zakenman en dichter), Elias Annes Borger (hoogleraar en dichter) en de auteur Johannes Adriaan Molster (advocaat en essayist):

'Het is een zwoele dag, den 3 Augustus van het jaar 1806. Wel te beklagen degeen die in het zweet zijns aanschijs zijn brood toen winnen moet! Gelukkig die onder het lommer zich kan neervleijen, en al het genot smaken, dat een zomerdag zoo ruimschoots geeft, zonder er de hitte van te moeten torschen. Ik weet niet, hoe het mijne lezers gaat, doch als ik soms in de brandende zonnehitte een eindweegs moest afleggen, en een' tuin voorbij liep, waar ik eenig gezelschap kalm, rustig, en vooral koel onder een' boom of in een' koepel bijeen zag, dan bekreep mij dikwijls een gevoel van afgunst, en vond ik die gelukkigen zeer onbeleeft en onmenschelijk dat ze mij niet uitnoodigden, mij armen wandelaar, om bij hen plaats te nemen, en wat uit te blazen. Ik leid, u lezers, op dien warmen derden Augustus buiten onze vaderlandsche stad Zwol. – Ge beklagt het u ligt, dat ik u in die hitte medetroon, en aan al de kwellingen der middagzon bloot stel; doch wij ontmoeten vriendelijke goede menschen, die ons niet zullen weigeren als wij aankloppen, en als het u lust,

willen wij op het vriendelijk, gezellig Boschwijck een weinig uitrusten van de vermoeijenissen des daags. Boschwijck behoort onzen Rhijnvis Feith. Het zal er ons niet vervelen; na een oogenblik rust zal het ons ook nog eene aangename wandeling aan bieden. Ziet slechts die breede lommerrijke lanen, dien klaren vijver, en al de Engelsche partijen, door den eigenaar zelven ontworpen en met zorg nagegaan. Het heeft eene tamelijk groote uitgestrektheid, en als ge tot het einde gaat, waartoe wij al langzamerhand naderen, kunt ge uit dien koepel, die op dat heuveltje gebouwd is, een charmant uitzigt genieten op de omstreken van Zwol en op de vette weilanden.'¹²

De multifunctionele bastions

Nederlanders zijn, net als de Duitsers en de Engelsen, een volk van wandelaars. Onder invloed van de Romantiek – denk aan invloedrijke auteurs als Rousseau, Goethe en later Wordsworth – ontstond ook onder de middenklasse een wandelcultuur. Zo hooggestemd als deze voorgangers hoefde een

Kaart van Zwolle met de bastions, getekend vanwege de inname van Zwolle door de bisschop van Münster in 1672 door de Vlaamse tekenaar en graveur Gaspar Bouttats de Oude, ca. 1640-1695. (Delpher Het Geheugen)

Gezicht op Zwolle met Kamperpoort en Peperbus, door Pieter Jan van Liender, 1727-1779. Omstreeks 1760. Ongeveer hetzelfde uitzicht dat Harm Boom, zie pagina 170, had vanuit zijn kamer in logement De Zeven Provinciën in 1846. (Rijksprentenkabinet)

minder romantische wandelaar overigens niet te zijn: wandelen in of buiten de stad was onder goede weersomstandigheden gewoon een prettig tijdverdrijf. Het lijkt erop dat het Zwolse stadsbestuur zich daar heel goed van bewust was. Het creëerde kleine aanpassingen in de stad die het wandelen – misschien is flaneren een beter woord – konden veraangenamen. Veel geld mocht het niet kosten. Het oog viel op de mogelijkheden die de alweer honderd jaar oude verdedigingswerken boden.

Na het einde van de Tachtigjarige Oorlog en het tumult van de bezetting van de troepen van Bommen Berend in 1672-1674 hadden de verdedigingswerken gaandeweg hun oorspronkelijke functie verloren en een nieuwe oorlogsdreiging was niet in zicht. Toch konden ze niet worden afgebroken. In opdracht van de afdeling 'Beheer van 's Lands fortificatiën' van de Staten-Generaal was Zwolle verplicht de verdedigingswerken zo goed mogelijk te onderhouden. De oplossing van het stadsbestuur was even vernuftig als goedkoop. Ze gaf toestemming voor het vestigen van leer-

looierijen en touw- en lijnbanen, goed voor de stedelijke werkgelegenheid én ze liet de wallen en de bastions beplanten met rijen bomen, zodat het er in de schaduw prettig wandelen was.

Kijklustige wandelaars waren er al vanaf het prille begin geweest, maar die wandelaars kwamen tot dan toe vooral om de sterkte van de verdedigingswerken te bewonderen. Nu verschoof de aandacht naar het wandelen zelf. De bastions boden de wandelaar een totaalbeleving. Wie toen een bastionwandeling maakte, kwam zintuigen tekort: je rook van verre de geur van graan, olie en 'eek' (eikenbast, gebruikt bij het leerlooien), en al bij een beetje wind hoorde je het draaien van de wieken. En wie genoeg had van de molens kon de arbeiders zien zwoegen op de leerlooierijen en de lijn- en touwbanen. Of de doorsnee achttiende eeuw dat ook zo ervoer is maar de vraag; de stad was ook buiten de bastions al vol van dat soort geluiden en geuren.

Pas in 1790 kreeg Zwolle de vrijheid te doen met de fortificaties wat het wilde. De gedachte

ging uit naar slopen. De ironie wil dat vijf jaar later toch weer een vijand voor de deur stond: in de winter van 1794-1795 viel het Franse revolutionaire leger ons land binnen, dat tot eind 1814 samen met het 'Bataafs' patriottisch bestuur aan de touwtjes bleef trekken. Daardoor zou het nog flink wat jaren duren voor de Zwolse bestuurders een definitief besluit over de oude vestingwerken namen. Ondertussen kwamen plezierreisjes op een laag pitje te staan.

De stad is een onregelmatige veelhoek geworden

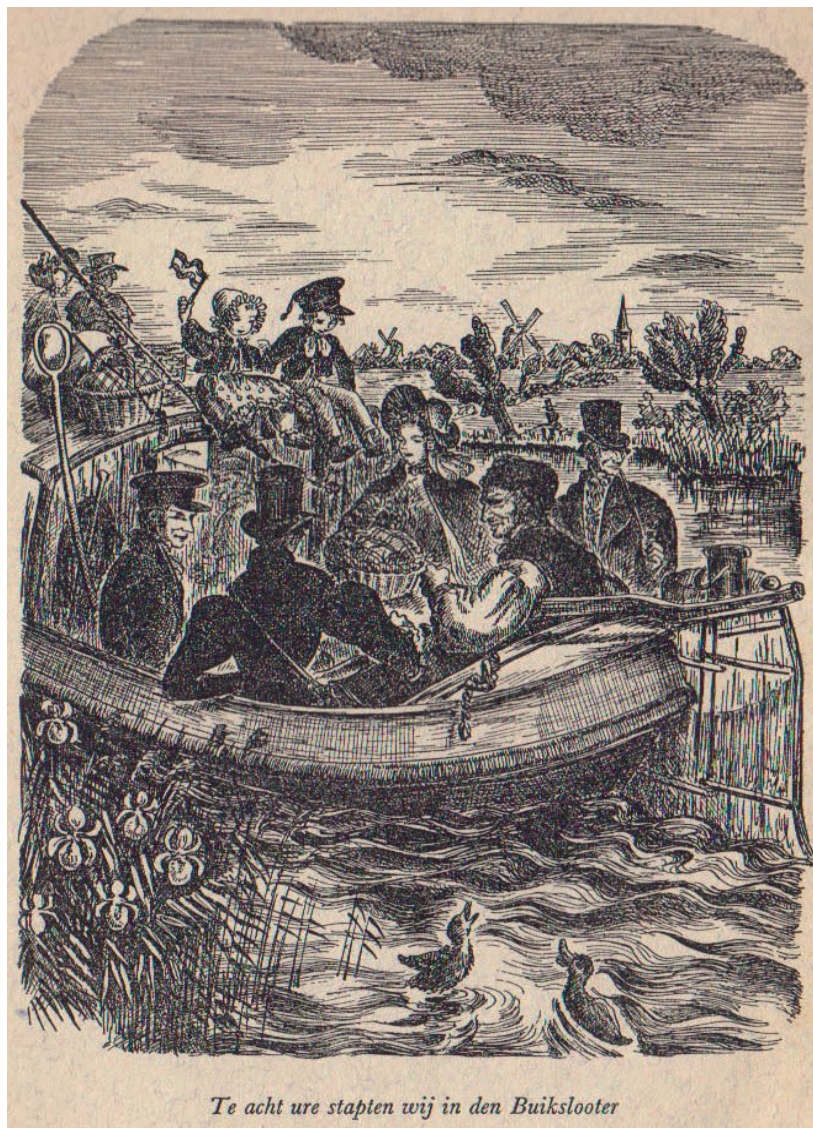
Na het vertrek van de Fransen werden onze gewesten deel van het Koninkrijk der Nederlanden en trad een lange periode van herstel in. Toen de rust was teruggekeerd, kregen sinds lange tijd plezierreizigers weer de kans op stap te gaan.

In de zomer van 1823 wandelden twee Leidse studenten, Jacob van Lennep en Dirk van Hogendorp, honderden kilometers door het nieuwe Koninkrijk. Ze vertrokken op 28 mei uit Amsterdam en kwamen op 12 juli in Zwolle aan. Door het slechte weer hadden ze vanuit Kampen de trekschuit genomen. Toen ze bij de Kamperpoort van boord gingen, was het maar een paar minuten lopen naar logement de Zeven Provinciën (op de hoek van de Hoogstraat / (nu) Harm Smeengkade) van Jan Held, een onderkomen voor heren van stand. Net als in elke andere plaats waar de studenten verbleven, legden ze meteen contact met de stedelijke elite. Maar dat viel aanvankelijk tegen: Gouverneur van Overijssel Bentinck tot Buckhorst ontving hen in zijn ambtswoning in de Diezerstraat 'beleefd maar koel en bleef staan, want hij was in groot kostuum en scheen haast te hebben.' Meer Zwolse gastvrijheid ondervonden ze van Herman Tobias, de stadssecretaris. Zijn vrouw nodigde hen uit te komen souperen, wat uitpakte in 'eene heerlijke Fransche soep.' Daarna wilden Van Lennep en Hogendorp wel iets van Zwolle zien. En net als de meeste hen voorafgaande plezierreizigers kozen ze voor een wandeling over de bastions:

'De Heer Tobias kwam ons zoals hij beloofd had om vier uur afhalen. Hij leidde ons over de stadsschansen rond, die met hoge en zware bomen beplant waren. De bolwerken heeft men

echter helemaal bedorven doordat er kleine tuintjes ingevoegd zijn en een gedeelte van de gracht gedempt is. De stad is daardoor een onregelmatige veelhoek geworden. In een sociëteit buiten de stad dronken wij thee, wandelden over enige fraaie lanen en daarna door een bekoorlijke landstreek met een aangename afwisseling van korenvelden en weilanden. De akkerlanden om de stad zijn veel geld waard en worden hier berekend per mud zaaigoed. Na onze wandeling schreven wij brieven en gingen tegen half twaalf naar bed.'

'Te acht ure staptten wij in den Buikslooter', het begin van de reis door Nederland van Jacob van Lennep en Dirk van Hogendorp op 28 mei 1823. (Uit: Nederland in den goeden ouden tijd, 1942)

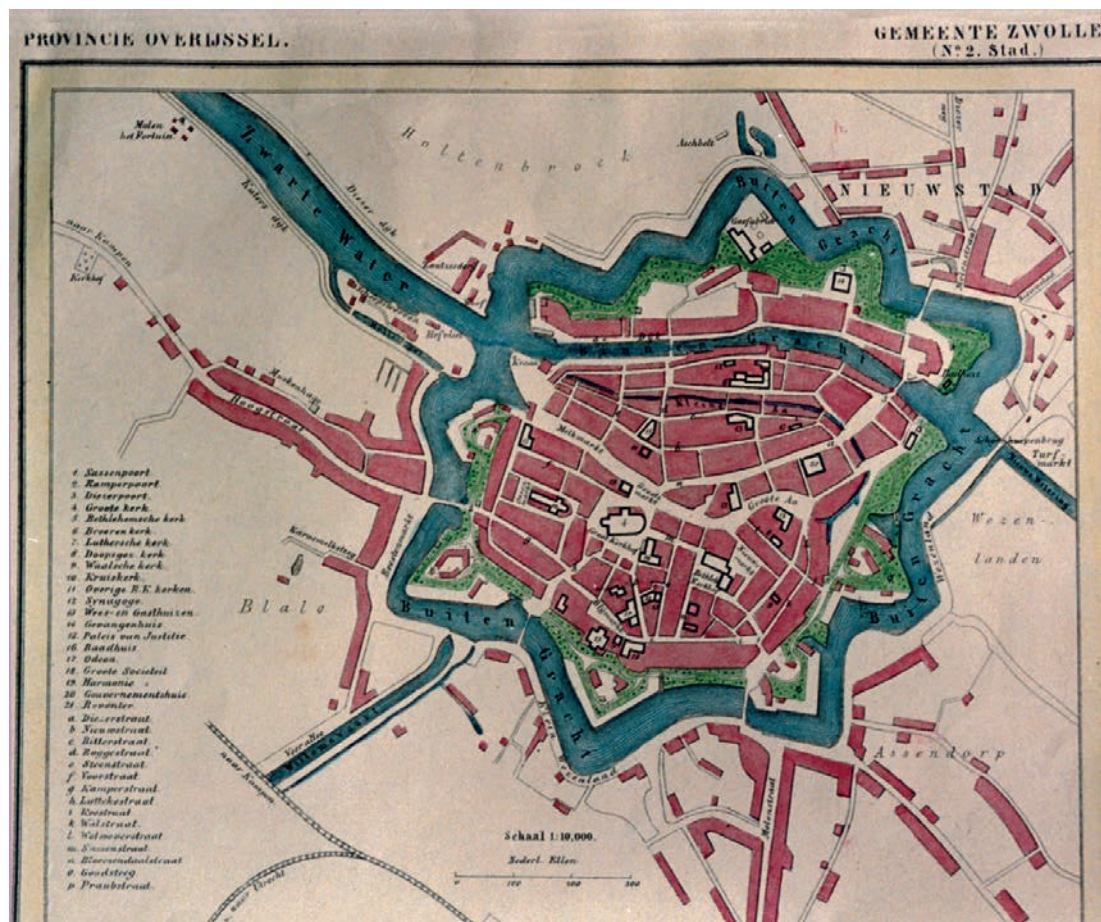
Te acht ure staptten wij in den Buikslooter

Een beetje gelijk hadden de heren uit Amsterdam wel: de vestingwerken waren in de loop der jaren een rommeltje geworden. Maar ondanks deze wrevelige woorden maakte Zwolle een prettige, opgewekte indruk op ze. De volgende dag wandelde Tobias met hen naar de Grote Markt, waar 'een aantrekkelijke rij schoonheden' aan het luisteren was naar 'veldmuziek' van de dragonders van het Zwolse garnizoen. Na een kop koffie in de Grootte Sociëteit in de Koestraat nam hij hen mee voor een wandeling langs het Zwartewater. Ze genoten van de prachtige vergezichten op de fraaie buitenplaatsen langs de oever. Ongetwijfeld hebben ze hun oog laten vallen op de Ketelkolk aan de Gasthuisdijk en op buitenplaats Twistvliet dat een paar jaar eerder was aangekocht door houthandelaar Eindhoven. Enigszins verrast merkten ze op dat het Zwartewater inderdaad zwart van kleur is, maar dat als je het water in een glas doet het wit en helder is. Weer terug bij de Zeven Provinciën was het buitenplein stampvol met Zwollenaren, die luisterden naar het tweede concert van het garnizoen.

Logement de Zeven Provinciën op de Beestenmarkt (nu Harm Smeengekade) omstreeks 1830. Het logement beschikte over een stalling voor vijftig paarden en een ruim wagen- en koetshuis. (Collectie HCO)

Op de derde dag van hun verblijf in Zwolle nam Tobias zijn gasten mee voor alweer een klas-sieke wandeling. Langs de pas aangelegde Wil-lemssvaart (1819) wandelden ze naar het Katerveer om daar met een boot de IJssel over te steken. Hattem vonden de gasten een ellendige, vervallen stad, waar de straten zo slecht geplaveid waren dat je er niet doorheen kon rijden. Dat deden ze dan ook niet. Ze wandelden door korenvelden over de hei naar de Trijselerberg, waar ze van het uitgestrekte panorama genoten, tot Nijkerk aan toe. Beneden zagen ze dat het Huis Molecaten verworden was tot een woonplaats voor honden. Wel waren de twee papiermolens van het landgoed in bedrijf, aangedreven door een beekje dat van de berg 'af huppelde'. Weer terug in Zwolle maakten ze nog een avondwandeling rond de stad, wederom onder leiding van de onvermoeibare Herman Tobias. Zo kwam een einde aan drie dagen *sight-seeing* Zwolle. Het verblijf was Van Lennep en Van Hogendorp goed bevallen. Logement de Zeven Provinciën vonden ze zelfs het beste onderkomen dat ze tot dan toe waren tegengekomen. De vol-

De kaart van Zwolle omstreeks 1860, met de begroeiing op de bastions groen ingekleurd. (Collectie HCO)

gende dag was Tobias zo galant de heren met zijn wagen met harddravers de stad uit te rijden, in de richting van Meppel. Na een rit van drie uur kwamen ze aan bij buitenplaats de Rollocate van baron Van Dedem, de stichter van het gelijknamige kanaal. Daar namen ze afscheid van hun gastheer en bedankten hem voor 'al zijn vriendelijkheden'. Met recht lijkt ons, Herman Tobias verdient de eretitel van 'de eerste stadsgids van Zwolle'.¹³

Het verleden wordt gesloopt

Vijftien jaar na het bezoek van Van Lennep en Van Hogendorp nam de gemeente, onder het bestuur van burgemeester Vos de Wael, een kloek besluit, met ingrijpende gevolgen. In 1838 presenteerde het college een plan voor de uitbreiding van Zwolle: 'De tijden en de omstandigheden zijn (...) aanzienlijk

veranderd. Sedert het laatst der vorige eeuw is Zwolle gelukkig geene vesting meer.' Het beleid moest daarom honderdtachtig graden worden bijgesteld:

'Oudtijds was men genoodzaakt de stad zoo veel mogelijk ontoegankelijk te maken, en ze tot een groot bolwerk te stichten. Thans kan men ze geheel openstellen, en de huivering verwekkende bolwerken, bastions en hooge wallen kunnen nu tot aangename lustplaatsen en wandeldreven aangelegd worden.'

Met voor Zwolle ongewone voortvarendheid werd het plan gerealiseerd. Vijf jaar later vertelde burgemeester Vos de Wael trots tegen de raadsleden dat de oude nauwe poorten, zonder bouwkundige waarde, waren gesloopt en opgeruimd. De hoge wallen en borstweringen waren veranderd in 'aangename wandeldreven'.

Het in 1840-1841 gebouwde Paleis van Justitie, op de plek van de daar gesloopte wallen. ca. 1845. Getekend door F.A.C. Hoffmann, onder supervisie van J. Plügger. (Foto collectie HCO)

En zo was het, de stadsmuren en de meeste grote en kleine poorten waren verdwenen; de Diezerpoort al in 1829, de Kamperpoort in 1833. Alleen de Sassenpoort overleefde de sloophamer, waarschijnlijk omdat die van de drie stadspoorten nog het meest in goede staat verkeerde. We zouden de stadsbestuurders deze vernietiging van het historisch erfgoed kunnen verwijten, maar zij keken er niet met de ogen van onze tijd naar. Ook na hen zouden Zwolse bestuurders vergelijkbare keuzes maken... En daarin had de burgemeester gelijk: door het sloopwerk was er ruimte gekomen voor 'aangename lustplaatsen en wandeldreven'. Een kaart uit het midden van de negentiende eeuw laat zien dat alle elf bastions waren herschapen in plantsoenen en lanen met dubbele rijen bomen. Ze waren nadrukkelijk bedoeld voor de Zwolse gemeenschap om te wandelen, een soort toerisme in eigen stad. 'Openbare of publieke wandelingen' werden ze genoemd. Veel geld was daar niet mee gemoeid, want de gemeente vond een oplossing, waarbij het mes aan twee kanten sneed, zoals een bezoeker van onze stad opmerkte:

'Alle werk aan stadswallen en wandelingen wordt meestal in den winter verrigt, wanneer velerlei andere arbeid stil staat, en dus vele lieden, bij gebrek aan werk, zouden moeten bedelen. Op die wijze, is de verfraaiing der stad dienstbaar gemaakt aan het hier aangenomene beginsel, ook bij het armwezen, dat de ledigheid nimmer mag gevoed, en de ondersteuning aan lieden, die gezond zijn, in arbeid moet verstrekt worden.'¹⁴

De openbare wandelingen werden al snel populair onder Zwollenaren. Ze lagen aan de rand van de stad en dat was, alleen al door de betrekkelijke rust die dat bood, aantrekkelijk voor welgestelden om er een stadsvilla te bouwen. Bij de latere verkoop van een huis op zo'n locatie werd in de advertenties dan ook nooit onvermeld gelaten dat het gelegen was aan 'de openbare wandeling'. De Suikerberg aan de Potgietersingel was een van de populairste wandelingen in de stad. Het park was al veel eerder voorbestemd om wandelplaats te worden. Coenraad Willem baron van Dedem (1644-1714), volgens tijdgenoten een 'vermaard krijgsman uit de Spaanse Successieoorlog', kreeg

van het stadsbestuur het recht het bastion met bomen te beplanten en in te richten als wandeling. Hij kon vanuit zijn huis (Koestraat 10) door een gang onder de stadswallen zijn privéwandelplaats bereiken. Eeuwenlang stond de Suikerberg daarom ook wel bekend als het 'Bestevaershofje', of 'Bestevaer's wandeling'.¹⁵

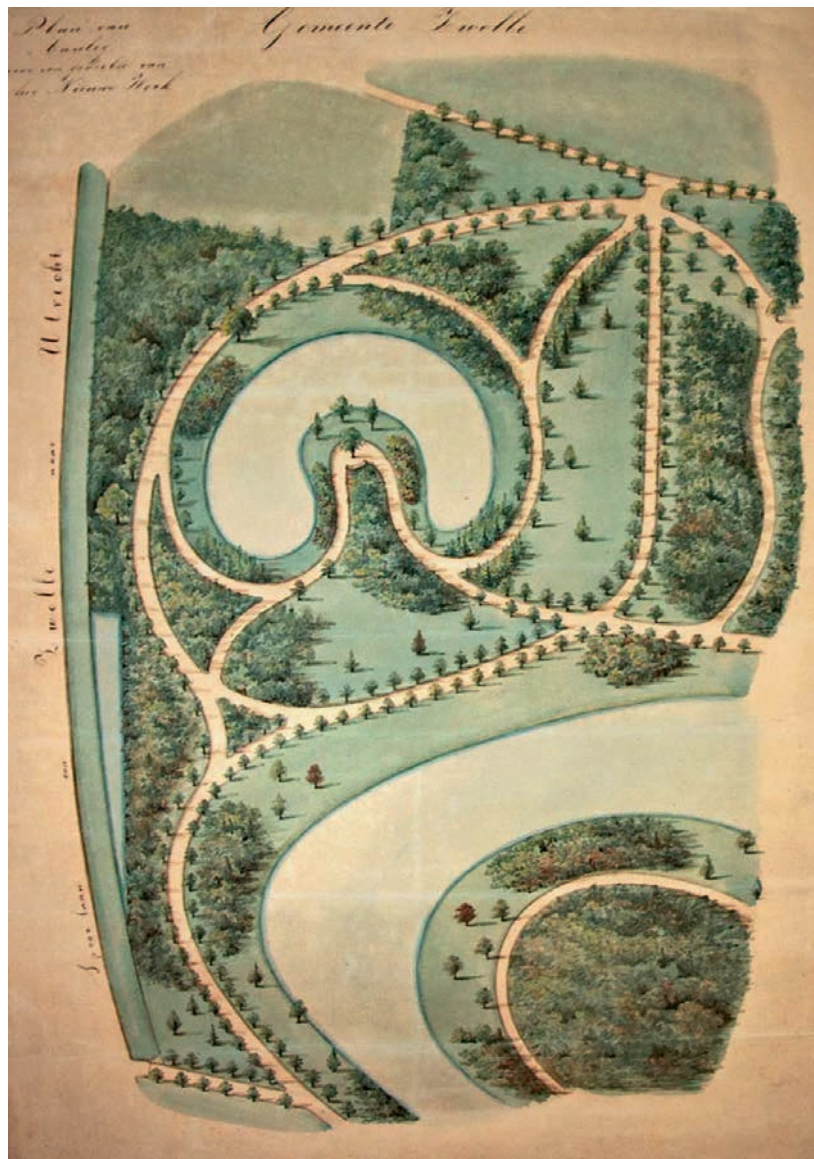
De metamorfose die Zwolle had ondergaan mocht gezien worden. Veel was gesloopt, maar velen vonden in die tijd dat de stad er door de aanleg van de openbare wandelingen een stuk mooier door was geworden. Stadstekenmeester Jacob Plügger (1795-1871), leraar aan de Zwolse teken-school, zag er brood in en vroeg de jonge Zwolse tekenaar F.A.C. Hoffmann (1822-1889), een aantal stadsgezichten te maken. Dat leverde zes fraaie gravures op, stuk voor stuk gemaakt enkele jaren na de aanleg van de openbare wandelingen. Iedere Zwollenaar zal zich na het zien van de prenten hebben gerealiseerd: de stad heeft een heel ander aanzien gekregen.

Het Engelse Werk

En er was meer. In de negentiende eeuw werden ook wandelingen buiten de grachtengordel aangelegd. Populair was de brede met bomen omzoomde weg langs de Willemsvaart naar het Katerveer. Onderweg kon de wandelaar nog even iets nuttigen bij het 'Koffie- en Roomhuis' van Tijssen. Bij het Katerveer troffen de wandelaars reizigers aan uit de richting van Hattem, die net met het veer de IJssel waren overgestoken. Logement en Koffiehuis Katerveer was erg populair. Van der Aa schreef in zijn *Handboekje voor reizigers* (1849): 'Des zomers heeft hier veelal des Zondagsnamiddags muziek plaats en komen dan de Zwollenaren en Hattemers derwaarts wandelen.' Hij vergat nog de zondagse danspartijen die er georganiseerd werden.¹⁶

Een en ander was goed te combineren met een wandeling door het 'Engelsche Werk'. In 1828 had de gemeente besloten de oude verdedigingswerken in het Nieuwe Werk te slopen om er door architect Van Lunteren uit Utrecht een openbare wandelplaats te laten aanleggen. In de jaren dertig werd dat plan gerealiseerd door inzet van Zwolse werklozen. Het geeft aan dat de gemeente Zwolle belang hechtte aan groen in of nabij de stad,

omdat juist in die jaren de financiële toestand van de stad vrij slecht was. De naam van het park verwijst naar de Engelse landschapsstijl die toen in de mode was. Wandelaars konden er genieten van de volmaakte stilte en van 'den waarlijk schoonen aanleg der heuvelachtige- en waterpartijen'.¹⁷

Deel van het plan voor de renovatie 'van het Wandelpark, genaamd het Nieuwe Werk te Zwolle' uit 1878 van de landschapsarchitect Watzte uit Bussum. (Uit: *Rapport Historisch overzicht van het Engelse Werk/Spolderbos*)

Wandelboekje voor natuurvrienden, door Heimans en Thijse, 1901. (Collectie auteur)

Toch was het Engelse Werk niet meteen een succes. Het lag toch wel wat ver van de stad. En het werd er allemaal niet mooier op toen in 1864 de spoorlijn Zwolle-Utrecht dwars door een deel van het park werd aangelegd. Mismoedig stelde de raad vast dat het afgesneden stuk 'niet meer als wandelplaats werd gebruikt en langzamerhand een dichtbegroeide wildernis was geworden die tot niets dient.' In 1878 liet het gemeentebestuur een plan maken het park zo in te richten dat er 'een schoone gelegenheid voor een rijtoer te verkrijgen zou zijn.' Wat aangeeft dat de doelgroep in die jaren nog steeds bestond uit 'de betere standen'.

Maar dat zou veranderen. Tegenwoordig is het park populair bij vele Zwollenaren. Door zorgvuldig beheer was en is het park alleen al bijzonder door de rijke flora en fauna. Oud-Zwollenaar Eli Heimans (1861-1914), natuurbeschermers en schrijver van vele boeken over alles wat leeft en bloeit, kwam speciaal voor het Engelse Werk graag nog eens terug naar zijn geboortestad.

'De laatste week van de vorige zomervacantie heb ik te Zwolle doorgebracht. 't Was de heele Maandag drukkend warm geweest, zoo warm, dat ik geen lust had, in 't open veld of langs de dijken te gaan botaniseeren (...) Thuis blijven dus? Neen, daarvoor is men immers in de vakantie niet buiten. Dan maar in de late namiddag naar 't Nieuwe Werk, zoo als de officiële naam luidt, of naar 't Engelsche Werk, zoo als de Zwollenaars het noemen. Dat Engelsche Werk nu is een park, zoo mooi als er weinig in ons land zijn. Misschien ben ik in dit opzicht niet onbevooroordeeld, maar mij dunkt, het Haagsche bosch en de Haarlemmerhout zijn niet mooier.'¹⁸

Al in de negentiende eeuw was in het Engelse Werk een prettige gelegenheid (nu Uitspanning Het Engelse Werk) voor dorstige wandelaars. Wie te moe was om terug te wandelen kon zich bij het Katerveer met een wagen naar Zwolle laten rijden en vanaf 1885 met de paardentram. Ideaal voor gezinnen met kleine kinderen.

Het Engelse Werk omstreeks 1900. (Collectie auteur)

Een diligence omstreeks 1850, door tegelfabriek Westraven Utrecht. (Delpher Het Geheugen)

Op reis naar Zwolle

In de negentiende eeuw groeide het aantal plezierreizigers gestaag. Die kwamen hier merendeels met schepen of rijtuigen aan. Zwolle maakte deel uit van een wijdvertakt netwerk van schepen, trekschuiten, gewone schuiten, zeilschepen, diligences vanuit en naar alle delen van het land. Over de weg was postwagenonderneming Concordia van W. en A. Visscher en A. Kiesebrink een belangrijke vervoerder, van post, maar ook van passagiers. Het bedrijf was gevestigd bij logement de Keizerskroon in de Kamperstraat. De paarden werden aan de achterkant, op de Ossenmarkt gestald. Maar er waren vele andere Zwolse ondernemers die bijna dagelijks met diligences reden, zoals Jansen van het Munstersche Posthuis, Scheuer van de Zeven Provinciën, Reirink op den Dijk en Folkert van de Halve Maan (in de Smeden). Omstreeks 1850 was er zo'n wildgroei aan aanbieders dat de gemeenten concessies aan vervoerders gingen verlenen, onder stevige voorwaarden. Vanaf die tijd wemelde het van de

rechtszaken bij het Kantongerecht. Er werden stevige geldboetes uitgedeeld als de diligence (veel) te laat aankwam, als de diligence met te weinig paarden bespannen was, of als er een passagier naast de voerman op de bok zat.

Over het water was het aanbod al even groot. Vanaf 1842 voeren de Stad Zwolle en de Stad Amsterdam, de twee stoomschepen van de Zwolsche Stoomboot-Maatschappij, dagelijks tussen beide steden. De boot deed er zeven uur over. De populaire trekschuiten voeren dagelijks van Zwolle naar Kampen en Genemuiden en een paar keer per week naar bijvoorbeeld Groningen, Heino (aanlegplaats aan de Nieuwe Wetering), Almelo en Apeldoorn. Elke vrijdagmiddag, na afloop van de Zwolse markt, konden de boeren terugvaren naar Blokzijl, Dalfsen, Dedemsvaart en Den Ham. De reismogelijkheden over de weg en het water waren zo complex, dat reizigers die weer naar huis wilden er goed aan deden bijvoorbeeld de *Zwolsche Schrijf-almanak* aan te schaffen, waarin alle vervoersmogelijkheden met vertrektijden en al vermeld waren.¹⁹

Reizen naar Zwolle over de rivieren en kanalen was het meest comfortabel. Er was een gereede kans dat je op de aangegeven tijd aankwam. Toch kozen velen voor een rijtuig of diligence, waarbij een eigen of gehuurd rijtuig de meeste privacy en flexibiliteit bood. Je kon dan je eigen route kiezen en onderweg net zo lang ergens verblijven als je maar wilde. Het was avontuurlijker en dat was precies wat veel plezierreizigers wilden. Enig doorzettingsvermogen was wel gewenst. Neem de reis die de Haagse conservatieve, later liberale, politicus Gijsbert Karel van Hogendorp in 1819 door Nederland maakte. Het was geen plezierreis maar een studiereis ten dienste van de een jaar eerder opgerichte Maatschappij van Weldadigheid – een instelling voor verbetering van het lot van armoedige gezinnen. Hij reed door de in Den Haag redelijk onbekende ‘woeste landen’ van de Veluwe, Drenthe en Overijssel. Hogendorp onderzocht daar onder andere de mogelijkheden om heidevelden en zandgronden geschikt te maken voor de landbouw. Vanuit Kampen reed

hij op Zwolle aan en koos voor de route door de Konijnenbelten, daar waar tegenwoordig de wijk Westenholte ligt:

‘Er loopen twee wegen van hier naar Zwolle, de een geheel door de klei, doch te smal voor een gepakt rijtuig met vier paarden. Ik reed dus den anderen, over den Konijnenberg, eerst door lage weilanden, dan heide, wederom weiland, en eindelijk open veld. Zand en klei zijn hier te regt dooreen geworpen; een verschijnsel niet zeldzaam in onze gewesten, die door groote omkeeringen in de natuur schijnen gevormd te zijn. Ofschoon de heide hier meestal bedwongen en vruchtbaar gemaakt is, ontmoet men nogtans enkele duintjes.’

Vlak voor Zwolle kreeg hij te maken met problemen van andere aard. ‘Opeens werd ik overvallen door eene schier ondragelijke pijn in de schouderbladeren, die mijn doctor reumatiek noemde, en geen podagra. Ik zag dus af van WILSON’s tinctuur en nam een zweetmiddel. Doch den tweeden dag besloot ik, om het tinctuurtje te hulp te roepen. Nu kwam ik er schielijk door.’

*Een trekschuit
omstreeks 1850, door
tegelfabriek Westraven
Utrecht. (Delpher Het
Geheugen)*

Eenmaal hersteld, was zijn oordeel over Zwolle gunstig. Hij vond de stad zeer aangenaam gelegen, wel gebouwd en Hollandsch zindelijk.²⁰

De voetreizigers

Ondanks de populariteit van wandelen werd dat meer in de steden dan daarbuiten op het platteland beoefend. Liefst kozen wandelaars voor een combinatie: wandelen waar dat mogelijk en prettig was en waar dat niet het geval was, een stuk met een schip, trekschuit of een rijtuig afleggen. Het vinden van de goede weg was niet zo'n probleem. De wandelaars kozen meestal de kortste weg tussen steden en dorpen. Wie daarvan afweek kon terechtkomen in een doolhof van weggetjes tussen boerenerven, weiden en akkers. De gangbare verbindingswegen waren bovendien een stuk veiliger. Een voetreiziger kon maar beter goed voorbereid zijn. Dr. A. Drielsma, praktiserend geneesheer te Zwolle, bewerkte een boek van een Duitse auteur met onder andere gezondheidstips voor wandelaars.

'Het heilzaamst zijn die reizen, welke men bij aangenaam weêr en jaargetijde en naar schoone, het gemoed opwekkende streken onderneemt, vooral wanneer zij te voet of te paard worden gedaan. Bij groote en aanhoudende voetreizen moet men hoofzakelijk zorgen voor een ligt, maar met vaste zolen voorzien schoeisel. Het ontstaan van blaren aan de voeten voorkomt men het best, door elken avond, alvorens men zich ter ruste begeeft, de voeten te wasschen met een mengsel, uit 2 deelen water, 1 deel azijn en 1 deel korenbrandewijn bestaande.'²¹

Nauwelijks wetend wat hen te wachten stond gingen wandelaars in deze jaren op pad. Jacob van Lennep bijvoorbeeld propte voor zijn vertrek een hemd, twee paar kousen, een das, een muts en nog wat andere 'noodwendigheden' in zijn ransel. En daar ging hij. Met de ransel van zijn wandelgezel Dirk van Hogendorp liep het slecht af: de schipper van het veer bij Gorishoek (Zeeland) liet hem in het water vallen. Op hardhandige wijze kwam Van Lennep er achter dat je tijdens het wandelen voorzichtig moet zijn met alcohol. Na een overvloedig gebruik van een advocatenborrel en brandwijn was hij zo boven zijn theewater dat hij van ver-

moeidheid op de grond viel. Uren later kwam hij in de herberg aan, waar hij na een 'gansche karaf water', erwten die hem niet smaakten en 'een bord sla welke in azijn zwom' weer enigszins herstelde.

Wat niemand in die tijd kon vermoeden was dat latere langeafstandswandelaars het in sommige opzichten nog moeilijker zouden krijgen. In 1918 schreef Ridder van Rappart er in opdracht van de ANWB over:

'Vroeger konden buitenjongens over het algemeen goed lopen, doch ook ten plattelande zijn de toestanden veel veranderd. Trams en fietsen brengen de boerenjongens naar de markt en wandelingen van eenige uren daarheen, zooals hun grootvaders in hun jongenstijd plachten te doen, behoorlen tot het verleden. (...) Bij ondervinding toch weten wij maar al te goed, dat er geen fysieke inspanning is, die zoo "krakend" werkt als juist lopen. Na een zwaren fiets- of roeitocht moge men moe zijn, ja, zelfs op apegapen liggen, een frissche waschpartij, schoon ondergoed en een maaltijd doen dan de vermoeidheid voor het grootste gedeelte verdwijnen. Niet alzo is het bij het lopen. Zeker, ook na een grooten marsch wordt men door de beschreven handelingen al een eind opgekikkerd, doch pijnlijke voeten en moeheid wijken niet zoo spoedig geheel en het gevolg is, dat men zichzelf heilig voorneemt, nooit weer zoo gek te zijn, om, als het niet behoeft, zoo een

*Wandelaar, 1813.
Door J.E. Marcus,
1774-1826. (Rijksprentenkabinet)*

grooten afstand per pedes apostolorum [te voet, zoals de apostelen] af te leggen.²²

De logementen

Te voet, met een rijtuig of met een schuit, wie als plezierreiziger in Zwolle aankwam, moest nog wel voor onderdak zorgen. Dat was niet al te moeilijk. De beter gesitueerden overnachtten vaak in Heerenlogement de Keizerskroon in de Kamperstraat. Vermoedelijk had dit logement destijds dezelfde status als hotel Wientjes in de twintigste eeuw. Maar er kwamen ook 'gewone' reizigers naar Zwolle – schippers, handelaren enzovoort. Er waren daarom logementen voor alle rangen en standen. In de *Zwolsche Schrijfalmanak voor 1845* staat een volledig overzicht:

- Bos, D., In de Dubbelde Arend, buiten de Sassenpoort.
- Folkert, G., In de Halve Maan, in de Smeden.
- Hamer, J.J., In het Heeren Logement, aan de Grote Markt
- Held, wed. J.A., In het Nieuwe Heeren Logement, in de Bloemendalstraat

- Jansen, B.H., In het Munstersche Posthuis, op den Dijk
- Jansen. E., In de Halve Maan, bij de Kamperpoort.
- Kamphuis, W., In het Lingsche Posthuis, op den Dijk
- Kamphuis, Hs., In de Roode Leeuw, buiten de Kamperpoort
- Kiesebrink, A., In de Nieuwe Keizerskroon, in de Kamperstraat
- Laar, G. van., Stadswelvaren, aan de Buitenkant
- Maten, G., In de Nieuwe Stadsherberg, buiten de Roode Toren (nu het Hopmanshuis)
- Moolen, H. van der, In de Zon, aan de Groote Markt
- Nelissen, wed. J., In de Kuil, in de Sassenstraat
- Nijhof, A., In de Wildeman, op de Vechtstraat, buiten de Diezerpoort
- Reirink, Wed. H., In de Gekroonde Eikel, op den Dijk
- Scheuer, J.B., In de Zeven Provinciën, aan de Beestenmarkt buiten de Kamperpoort
- Tenthof, T.I., De Paauw, aan de Sassenpoort
- Volkers, Johs., In het Speeljagt, in de Waterstraat

De Kamperstraat omstreeks 1900. Het achterste gebouw aan de rechterkant was hotel De Keizerskroon. (Collectie HCO)

Het Heeren Logement op de Grote Markt omstreeks 1880. Voor de deur staat een koetsje te wachten op waarschijnlijk een gast. In 1887 werd het hotel uitgebreid met het buurpand, Grote Markt 10. (Collectie HCO)

De grotere logementen zorgden ervoor dat de diligences voor hun deur stopten. De Keizerskroon in de Kamperstraat maakte het reizigers met veel bagage gemakkelijk door ze met een diligence of rijtuig op te halen van de stoomboot uit Amsterdam en ze voor hun vertrek weer naar de boot te brengen, die aanmeerde en vertrok bij het Katerveer.²³ De meeste logementen waren in de binnenstad, een klein aantal ervan lag net buiten de poorten. Het meest gerenommeerd waren de Zeven Provinciën, de Keizerskroon en het Heeren Logement. Ze hadden een lange geschiedenis. Logement de Zeven Provinciën werd in 1786 in gebruik genomen als voortzetting van de logementen De Grote Herberg (vanaf 1765) en de Erfstadhouder. Er waren vier vertrekken op de begane grond en negen kamers boven. Het logement beschikte over een stalling voor vijftig paarden en een ruim wagen- en koetshuis. Pas in 1880 werd het gesloten. Het Heeren Logement aan de

Grote Markt ontving gasten vanaf 1802 en werd in 1934 onder deze naam gesloten, maar het hotel werd vanaf 1937 met nieuwe eigenaren en onder nieuwe namen (hotel Peters, hotel Dijkstra) nog voortgezet tot 1977. Ongeveer in dezelfde periode als het Heeren Logement, van 1835 tot 1929 was de Keizerskroon in bedrijf. Een Engelse reisgids uit 1858 kwalificeerde het als 'extortionate', buitensporig duur. De Keizerskroon was en bleef een chique gelegenheid. In 1910 werd er nog een diner gehouden voor een gezelschap van leden van de Eerste Kamer.²⁴

In deze betere logementen konden ook niet-gasten dineren, tijdens de uren van de 'open tafels'. Het waren restaurants *avant la lettre*. Ook de gelegenheden van Van der Want aan het Grote Kerkplein, het Nieuwe Heeren-Logement van de weduwe Held in de Bloemendalstaat en de Wildeman in Dieze organiseerden 'open tafels'. Koffiehuizen uit die tijd waren Café Bellevue 'Op

Decoratie aan de gevel van de Keizerskroon, Kamperstraat 12. Het pand was hotel van 1839 tot 1929. (Collectie HCO)

*De Harmonie in 1834.
Door Adrianus Serné,
1773-1853. Detail.
(Collectie Allemaal
Zwolle, v/h Stedelijk
Museum)*

den Wal' (aan de tegenwoordige Potgietersingel, tegenover de Fundatie is), de Stadsherberg (tegenwoordig Hophmanshuis) en het Stads Koffijhuis (Jufferenwal). Voor de heren onder de reizigers – en dat was het overgrote deel – was ook de vermelding in de almanak van de twee Zwolse sociëteiten van belang: de Groote Sociëteit in de Koestraat (opgericht in 1802) en de Harmonie op de Grote Markt (opgericht in 1840).

Voor steden als Zwolle waren herbergen en logementen een potentiële poel des verderfs. Ze moesten strenge regels in acht nemen. Het stadsrecht van Zwolle uit 1794 gaf aan dat herbergiers gedurende de kerkdienst alleen aan reizigers mochten tappen en dus niet aan omwonenden. Op zon-, feest- en bededagen was het spelen op een viool of een ander instrument verboden. Hetzelfde gold voor kolven, balslaan en andere spelen.²⁵ Ruim vijftig jaar later was het aantal reizigers naar Zwolle dermate toegenomen dat de touwtjes nog eens stevig werden aangetrokken.

Maar de hoofdreden was dat in 1848 een revolutie door Europa waarde en hoewel die in Nederland uitbleef, zat de schrik er bij de autoriteiten goed in. Het reglement van politie van dat jaar schreef voor dat herbergiers na elf uur 's avonds geen sterke drank of bier meer mochten verkopen en militairen moesten als de taptoe was geslagen de deur uit zijn. Vreemdelingen van welke soort ook werden argwanend bekeken. De herbergiers mochten geen aalmoes geven aan 'vreemde' bedelaars, dat wil zeggen van buiten de gemeente. Wie geen gerechtigd herbergier of logementhouder was, mocht als 'slaapstedehouder' alleen vreemde personen een bed aanbieden als een nauwkeurig ingevuld overnachtingsformulier vóór tien uur 's avonds bij de Commissaris van Politie was ingeleverd. Af en toe meldden zich ook buitenlanders in de Zwolse herbergen en logementen. Een reispas (vergelijkbaar met het tegenwoordige paspoort) was niet voldoende. De herbergier moest deze 'vreemde gasten' binnen twaalf uur na aankomst aanmelden bij de Commissaris van Politie.²⁶

Nieuwe interesses

Er tekende zich inmiddels een nieuw reizigers-profiel af. Iedereen hield natuurlijk van een aangenaam verblijf in de stad en van het bekijken van bezienswaardigheden, maar er was meer dat de nieuwe generatie plezierreizigers bewoog. Ze hadden een serieuze belangstelling voor de lokale geschiedenis en cultuur, de historische gebouwen, maar ook voor 'de fabrieken', de werkplaatsen, het onderwijs en de armenzorg. Allemaal onderwerpen die in de negentiende eeuw volop in de belangstelling stonden van mensen die de ideeën van de Verlichting aanhingen. Van der Aa bijvoorbeeld, schreef in zijn voorwoord van het *Handboekje voor reizigers*: 'Bij het bearbeiten heb ik mij vooral ten doel gesteld, niet alleen het bezienswaardige in elke plaats, maar ook zoo veel mogelijk de aldaar gevestigde fabrieken en andere middelen van bestaan op te geven.'²⁷

Neem de aandacht voor de armenzorg. Als een van de eerste steden van ons land gaf Zwolle uitvoering aan een wens van de minister van Bin-

nenlandse Zaken om de armenzorg in ons land te verbeteren. Dat wilde onder andere zeggen zorg voor voeding, kleding en onderwijs. De Zwolse Stadsarmeninrichting ging in 1820 van start in de leegstaande kazernebarakken op de Blijmarkt (waar nu de Fundatie is gevestigd). Maar de lokalen waren in zo'n slechte staat dat besloten werd een nieuwe school te bouwen op de Genverberg. Die werd eind 1841 geopend. Honderden Zwolse kinderen leerden er gratis lezen, rekenen en schrijven. Het was niet alleen een leerschool, maar ook een werkschool. De jongens spinnen wol en sajat, de meisjes leerden breien en naaien. Bovendien zorgde de armeninrichting voor werk aan honderden behoeftige volwassenen. De school trok al gauw de aandacht. Van heinde en ver kwamen bestuurders en onderwijzers kijken hoe Zwolle de armenzorg had gerealiseerd.

Harm Boom

Een mooi voorbeeld van een reiziger met een brede maatschappelijke belangstelling is Harm Boom

De Armeninrichting Zwolle op de Genverberg, omstreeks 1842. Getekend door F.A.C. Hoffmann, onder supervisie van J. Plugger. (Foto collectie HCO)

De Veerallee omstreeks 1890, ter hoogte van de tegenwoordige IJsselallee. De wandeling vanuit de stad naar het Katerveer leidde via deze allee. Links de uitspanning Zomerzorg van Zwakenberg, rechts de Willemsvaart. De Veerallee was verhard, deze route zou daarom ook al snel heel populair worden bij fietsers. (Collectie HCO)

(1810-1885). Hij was een Drent, die na een korte loopbaan als onderwijzer en kruidenier, journalist was geworden. Boom schreef in 1846 een wandelgids voor Zwolle onder de titel *Wandelingen in en om Zwolle, door een neef van den Drentschen assessor*. In 1843 bezocht hij Zwolle voor het eerst, in gezelschap van een predikant en een uitgever. Deze wandelende vrienden staan bekend als 'de drie podagrissen' (podagra is voetjicht). Er is zelfs een wandeltocht naar hen vernoemd: het Podagrissenpad van Coevorden naar Bad Bentheim (een stad met geneeskundige baden).²⁸

Het woord 'wandelgids' is goed beschouwd niet het juiste woord, het is meer een journalistieke beschrijving van wandelingen in en om Zwolle. Het is ook nu nog goed mogelijk het voetspoor van Boom te volgen. Die navolging had hij ook voor ogen. In de inleiding schrijft hij: 'Deze "Wandelingen" zullen mede dienstig zijn als "Guides" voor het steeds toenemend getal vreemdelingen dat Zwolle des zomers bezoekt, en dezen, die vooral in de eeuw van snelheid, weinig tijds over hebben om zich in geschiedkundige bespiegeling

gen te verdiepen, aangaande de plaatsen die zij bezoeken.'

Na aankomst in Zwolle moest Boom op zoek naar een goed hotel. Hij sprak een Zwollenaar aan, die hem al gauw onderbrak: 'Wel Meneer! dat sprek van zelf, U lozeert in de Zeuven Provincies veur de Kamperpoorte, (...) want ik zegge altied, Meneer! en durf het best staonde te holden, der bint vuelle provincies, maar van de Zeuven Provincies is ter maar eene.'²⁹

Booms *Wandelingen in en om Zwolle* geven een uniek kijkje in de wereld van negentiende-eeuwse plezierreizigers van buiten de stad, maar laten ook treffend zien hoe in Zwolle een ware wandelcultuur was ontstaan. We schrijven het jaar 1846 en treffen Harm Boom aan, gezeten voor het raam van Logement de Zeven Provinciën:

"t Was een heerlijke voorjaarsnamiddag en wij bekennen het gaarne, 't kostte ons moeite om de theetafel te verlaten. 't Oog vergastte zich met genoegen in 't heerlijk uitzicht dat onze kamer aanbod. Vóór ons de kolossalen grooten toren, die meer jaren als er dagen in 't jaar zijn, bij stilte

of storm onbeweeglijk dáár stond, en zich trotsch boven 't wriemelend menschdom verheft, terwijl de Drakentoren ter linkerzijde, die in 't eerst van een stout plan schijnt zwanger geweest te zijn, doch den moed verloor, zich nu met een spits en spijtig hoofd uit den stadsmuur tilt.

Ter regter zijde de met heerlijke linden beplante Beestemarkt [nu Harm Smeengekade], waarover des namiddags de wandellustige Zwollenaren zich in bonte groepen naar hun geliefde Groote Veer [Katerveer] begeven – waarlijk, als we niet wisten hoeveel genot de wandeling die ons wachtte zou schenken, niet licht hadden we de stille genoegens der theetafel, door zulk een vrolijk tooneel verlevendigd, opgeofferd.

Boom verliet na de thee zijn logement voor een wandeling om de stad, over 'de Buitencingel', tegenwoordig de Burgemeester van Roijensingel en het Groot Wezenland. Het is dringen geblazen:

'De zindelijke rijweg onder de iepen dient tevens voor wandeling, en dit is niet overbodig, want het eigenlijke wandelpad dat door de donkere en neerhangende bladerkroon der trotsche boomen, als een onafgebroken prieel voortloopt, is niet breed genoeg op een schoonen zomeravond den talrijken wandelaars eene ongehinderde en vrije passage te schenken.'

Geen plek die aan het verleden herinnert, ontsnapt aan zijn aandacht. Maar tot geluk van de generaties na hem, heeft hij oog voor het Zwolle uit zijn eigen tijd. Hij geeft frank en vrij zijn persoonlijke mening over alles wat hij ziet. Een echte trekpleister is de Diezerstraat, volgens Boom 'de schoonste der stad':

'Iedere vreemdeling wil deze straat zien, geen marktbezoeker of hij drement er eens door, en valt er in de strikken door de wakkere industrie allerwege gespannen, om namelijk iets af te staan van 't geen hij in 't zweet zijns aanschijns won, en zoo even tegen klinkende specie inruilde. Hier vindt men manufactuur- galanterie-, glaswinkels, enz. die door smaakvolle inrigting en uitstalling de oplettendheid der voorbijgangers tot zich trekken, en een magische invloed uitoefenen op de koopzucht, vooral aan Eva's dochteren eigen.'

Met een rijtuig naar de buitenplaatsen

Boom maakte ook uitstapjes in de omgeving van Zwolle, bijvoorbeeld naar Dalfsen. Dat deed hij op een manier die typerend was voor heren met voldoende geld op zak. Gezien de afstand, heen en terug ongeveer dertig kilometer, huurde hij een rijtuig en koetsier. Ze reden van logement de Zeven Provinciën via het Groot Weezenland naar de Diezerpoorten-voorstad. Omdat hij nog maar net uit zijn bed was, was hij er niet blij mee om over 'de ongemanierde en ordeloze keyen eener Zwolsche voorstad gehotst te worden.' Hij stapte uit en gaf de voerman opdracht zachtjes door te rijden en even op hem te wachten in herberg de Vrolijkheid (aan de tegenwoordige Oude Meppeleerweg). Boom wandelde alleen door en nam ruim de tijd om op de Algemene Begraafplaats de graven van de Zwollenaren Rhijnvis Feith, Ter Pelkwijk en de geschiedkundige Oostkamp te bewonderen. Het was lang wachten voor de voerman in de Vrolijkheid, want Boom bezocht daarna ook nog eens uitvoerig de Agnietenberg en Bergklooster. De ochtend zal al bijna voorbij zijn geweest toen hij eindelijk weer in zijn huurrijtuig stapte. Verder reden ze, over de Berkumerbrug, om even later de grindweg naar Dalfsen in te slaan. Boom laat geen buitenplaats in de buurt van de Vecht ongenoemd: Dijkzigt, de Beese, de Ruitenborgh, Hofwijk, Ancum en de Leemcule. Niet lang daarna reed het rijtuig Dalfsen binnen, 't Mopedorp', maar hij was niet van plan daar te verblijven. Na een blik op kasteel Rechteren ging het rechtsaf 'ten einde aan den herberg van Lankhorst een oogenblik te vertoeven.' Met nieuwe energie maakte Boom een wandeling op buitenplaats Den Berg van baron G.W. van Dedem. Dat was een buitenkansje, want de meeste landgoederen waren in die tijd voor het publiek gesloten. De openstelling van particuliere landgoederen zou pas in de jaren dertig van de twintigste eeuw op grote schaal plaatsvinden. Volgens Boom werden de wandelingen op Den Berg 'nogal druk door de Zwollenars, Dalfsers, Ommers en zelfs door Hardenbergers bezocht.' Nog was Booms reislust niet bevredigd. Hij liet zijn koetsier naar buitenplaats Mataram rijden, aan de grindweg van Dalfsen naar Zwolle, tegenwoordig de Poppenallee. Volgens Boom was

Mataram het aangenaamste uitspanningsoord der Zwollenaren. Dat hadden ze te danken aan de gastvrijheid van de eigenaren, de heren Fridagh, die er met smaak ontworpen wandelingen hadden laten aanleggen:

‘Kronkelende slingerpaden, hier zich onder het donker groen van boom en heester verschuilende, dáár den wandelaar leidende op een verheven punt, dat bekoorlijk en vrij uitzicht op de heuvelachtige en boschrijke landstreek opent, eene chineesche tent, met vriendelijk noodigende rustbank, die ’t oog vergast op vijver of waterkom, of een somber berceau, door welke bladeren de zonnestralen allerlei gouden figuren op het donkere pad strooijen – dit alles op de smaakvolste wijze door geboomte, heesters, bloemen en grasperken geschakeerd.’

Het zal niet verbazen dat Boom op de terugweg naar Zwolle nog vele andere buitenplaatsen de moeite van een uitvoerige beschrijving waard vond. Wij houden het erop dat hij zich na zijn bezoek aan Mataram in gestrekte draf naar de Zeven Provinciën heeft laten terugrijden.

Een baron als stadsgids

Een ander voorbeeld van een stadsrondleiding vinden we in een artikel van mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884) uit 1846. ‘Sloet’, zoals hij vaak genoemd wordt, was een veelzijdig man: jurist, rechter, burgemeester (van Hengelo), raadslid (van Zwolle), bevorderaar van de Overijsselse welvaart en redacteur van het *Tijdschrift van Staathuishoudkunde en Statistiek*. Hij had Harm Boom tegen kunnen komen toen hij in 1846 een Franse heer in Zwolle en omgeving rondleidde. Sloet greep de gelegenheid aan om zijn kennelijk nogal hooghartige gast de oren te wassen:

‘Hij was te beleefd om het aanbod af te slaan, maar ik begreep wel wat het glimlachje dat in de wezenstrekken van den vreemdeling speelde, die de vermaardste steden van Europa bezocht had, beduidde. Ik bragt hem onder de trotsche iepenboomen onzer stadscingels en liet hem zelve een vergelijking maken tusschen de groeikracht onzer boomen, welke het natuurlijk schoon van het Nederlandsch landschap vormt en die in de Champ Elysées van Parijs; ick bracht hem in onze

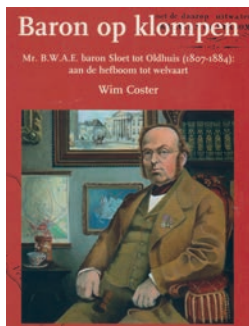
klaverrijke weiden waarin honderden stuks vee, het een zwaarder dan het ander, graasde. (...) Het was marktdag, de eene net geschilderde boerenwagen na den anderen met gezonde paarden bespannen reed ons voorbij, en het ontsnapte hem geenszins welk een kapitaal alleen in voertuig onze landbouw in deze omstreken bezat; het gezig onzer markt trof hem buitenmate, de kleeding van onze boeren en boerinnen, de gouden oorringen en ketenen, de zilveren gespen op de schoenen, welk een ander schouwspel dan de Fransche landman, die gekleed in linnenbroek, blauwen kiel en gedekt met een stroohoed achter zijn ezel, met veldvruchten geladen, naar de markt der nabijzijnde stad sukkelt.’³⁰

Een Zwolse canon voor plezierreizigers

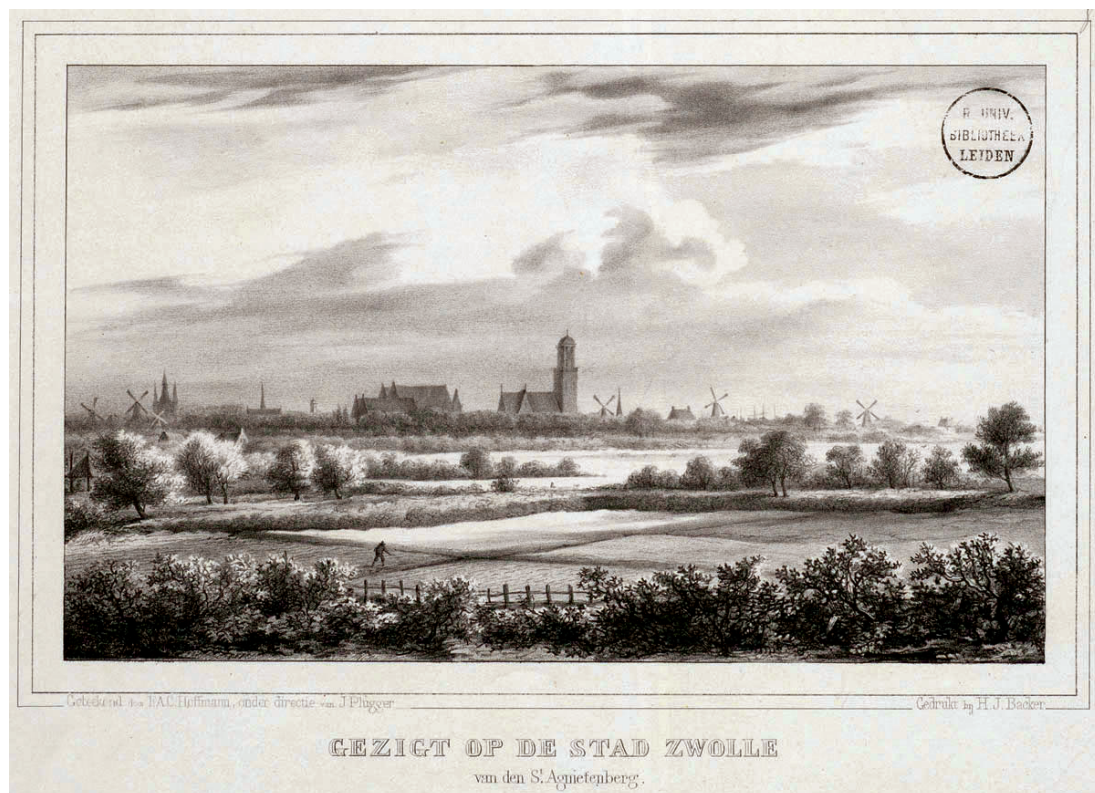
In de tweede helft van de negentiende eeuw zouden veel plezierreizigers in de voetsporen van Harm Boom treden. En al was van georganiseerd toerisme nog steeds geen sprake, de behoefte aan gedegen reisinformatie bleef groeien. Door de Romantiek waren niet alleen natuur en wandelen onder de gegoede burgerij steeds populairder geworden, hetzelfde gold voor de eigen cultuur. Velen gingen op zoek naar de wortels daarvan, die verborgen waren in de geschiedenis van de eigen stad en streek. En buiten eigen land werd gezocht naar een wellicht gedeelde culturele identiteit.

Voor uitgevers van boeken werd duidelijk dat er een doelgroep was bijgekomen die behoefte had aan reisinformatie. De Duitse uitgever Karl Baedeker (1801-1859) bedacht een ijzersterk concept voor reisgidsen vol beknopte informatie over de reis, de overnachtingsmogelijkheden, de bezienswaardigheden, de geschiedenis van dorpen en steden, zo mogelijk met kaarten en plattegronden. Al in 1839 werd Zwolle genoemd in Baedeker's *Handbuch für Reisende*, editie *Belgiën und Holland*. Die uitgave bevatte teleurstellend weinig informatie: slechts drie bezienswaardigheden werden de moeite van het bezoeken waard gevonden: de kansel in de St Michaëlskerk, het Schnitgerorgel en de Agnietenberg vanwege Thomas a Kempis.³¹ Maar het was een begin.

Mede door de reisgidsen ontstond een soort ongeschreven canon van plekken die je gezien

‘Baron op klompen’, het proefschrift uit 2008 van de historicus Wim Coster over mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis. Het portret van Sloet op de omslag is gemaakt door de Zwolse kunstenaar Rana Berends.

Gezicht vanaf de Agnietenberg op Zwolle rond 1840. Getekend door F.A.C. Hoffmann, onder supervisie van J. Plügger. (Foto collectie HCO)

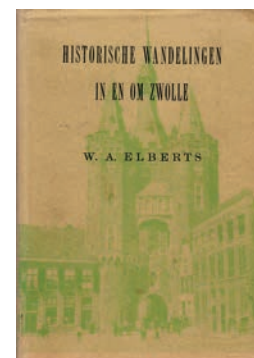
moest hebben. In de binnenstad waren dat – om de belangrijkste te noemen – de Sassenpoort, de St Michaëlskerk, de Onze Lieve Vrouwekerk, het Paleis van Justitie, de Stadsarmeninrichting, het Badhuis van Schaepman aan de tegenwoordige Badhuiswal, de Diezerstraat, het Rodetorenplein en vooral de publieke wandelingen over de oude bastions en de singels langs de Weezenlanden aan de overzijde van de gracht. Buiten de stad werden de wandelingen naar Boschwijk, langs de Willemsvaart, naar uitspanning het Katerveer en het Engelse Werk klassiekers, net als de wandelingen in noordelijke richting: via de Watersteeg (nu Kuyterhuislaan) naar landgoed Kranenburg, Bergklooster en de Agnietenberg. Wie niet opzag tegen een flinke wandeltocht ging naar de Trijselerberg/Molecaten bij Hattem.

Historische wandelingen in en om Zwolle

Aan historische belangstelling ontbrak het Zwollenaren niet. Ook hier was het gedachtengoed

van de Romantiek niet onopgemerkt gebleven. Er was iemand die daar handig op inspeelde. W.A. Elberts was leraar geschiedenis aan de Rijks HBS aan de Bagijnensingel. Hij werd onder vakgenoten landelijk bekend als auteur van een geschiedenisboek voor leerlingen van het middelbaar onderwijs: *Tafereelen uit de Geschiedenis des vaderlands*. Het boek is kenmerkend voor de toenmalige manier van geschiedschrijving: zonder kritische afstand worden heldendaden van beroemde Nederlanders breed uitgemeten; de nadruk ligt op oorlog en strijd. In de jaren tachtig van de negentiende eeuw begon W.A. Elberts met grote regelmaat stukjes te schrijven in de *Zwolse Courant* over de geschiedenis van de stad, onder de titel *Historische wandelingen in en om Zwolle*. In 1890 werden zijn bijdragen gebundeld in een boek met de gelijknamige titel.

In zijn 'Wandelingen' etaleert hij uitvoerig zijn kennis over de historische gebouwen, poorten, bruggen, waterwegen en instellingen in Zwolle en

W.A. Elberts, *Historische Wandelingen in en om Zwolle*. (Collectie auteur)

omgeving. Elberts combineerde handig heden en verleden. De straten en pleinen die hij bewandelde waren voor de Zwollenaren van toen overbekend, maar hij voegde er iets waardevols aan toe: ‘Zwolle’s ingezetenen in hun eigen stad rond te leiden en hen te wijzen op al wat zij aan belangrijks oplevert; op zooveel wat verdwenen, veranderd of verschenen is.’ En veranderingen waren er zeker:

‘Konden onze goede voorouders nog eens uit hunne graven opzien, zij zouden meenen in een vreemde stad verplaatst te zijn, ware het niet dat de oude kerkgebouwen en de Sassenpoort hen uit de dwaling hielpen. Alles verandert – dat weten we – maar alles verandert niet altijd even snel, en ik vreeze geen tegenspraak met te zeggen dat de negentiende eeuw en bijzonder de tweede helft reusachtige veranderingen op allerlei gebied heeft teweeggebracht en nog teweegbrengt en dat alles geschiedt met een zenuwachtige drift en voortvarendheid, die oude mensen wel eens het hoofd doet duizelen! Wat wisten onze grootouders van stoombooten en spoorwegen? Wat van telegrafen en telefonen? Wat van gas- en elektrische verlichting? Reeds tegen het graven van een vaart of het leggen van een straatweg zagen ze op als tegen een reuzenonderneming! Maar leefden ze nog, ze zouden moeten erkennen: Wat al verbeteringen! Wat al verfraaiingen! ’t Is of de stad, vergeleken met vroeger, in feestgewaad gedost is.’³²

Historisch erfgoed is belangrijk voor een stad. Daarom waarschuwt Elberts de bestuurders van Zwolle: wees zuinig op het verleden van onze stad. Staand voor de Sassenpoort beschrijft hij hoe het maar een haartje had gescheeld, of dit Zwolse icoon was gesloopt:

‘En zoo staan we nu bij genoemde poort: een van Zwolle’s schoonste monumenten. (...) Honderden malen is dit gebouw afgebeeld in prent of op doek en ’t zou jammer wezen, zoo ooit dit gedenkstuk van middeleeuwsche bouwkunde aan sloopers prijs gegeven werd. In 1877, toen men binnen twee jaar f 3000 voor noodige herstellingen aan de poort besteedde, opperde een raadslid het denkbeeld ze af te breken en den toegang naar de stad te verruimen. Hij meende dat de Zwolsche burgerij in ’t eerst wel wat vreemd zou opkijken,

maar heel spoedig daaraan wennen. Wat had men thans nog aan een poort? Zij diende nergens meer toe: zij was niets dan een doellooze lastpost. Zijn meening bleef niet onweersproken; onmiddellijk antwoordde hierop een ander raadslid dat het zonde zou wezen Zwolle’s schoonste monument moedwillig te vernielen en een volbloed Zwolenaar, wijlen Dr. A. Noest van der Voort voegde er een hartig woordje bij, zeggende: “Nooit, hoop ik, zal in Zwolle een raad gevonden worden die de schendende hand aan de Sassenpoort durft slaan.”

Lijdende vreemdelingen

En passant leert Elberts ons dat Zwolle aantrekkelijk werd voor een nieuwe groep reizigers: liefhebbers van geneeskundige baden. De Zwolse medicus dr. E.T. Schaepman opende op 1 juni 1842 op de toenmalige Diezerpoortenwal een inrichting voor koude en warme baden, met logeergelegenheid en al. Drie jaar later behandelde Schaepman al ruim vijftig ‘lijders’, waaronder vijfendertig ‘vreemdelingen’. Door de ‘Inrichting’ van Schaepman kreeg het bastion zijn tegenwoordige naam, de Badhuiswal. Elberts schrijft:

‘Smaakvol gebouwd, prijkte het Badhuis aan den buitenkant met een fraaie kolonnade, waaruit de badgasten een heerlijk vergezicht over de omstreken konden genieten. (...) Men kon gebruik maken van zwavel-, staal-, aromatische-, damp-, douche-, stort- en druiptbaden welke voor een kunstmatige bereiding vatbaar zijn. Toen de jeugdige inrichting nogal lijders trok, bracht de dokter er gedurende den winter van ’44 aanmerkelijke verbeteringen in aan en werd het badhuis “Arti Salutiferae” tevens ingericht tot een “Maison de Santé”. (...) Gewoonlijk was er Dinsdags en Donderdags muziek aan het Badhuis, en het orkest stond aan de overzijde van ’t water, opdat de afstand het geluid wat temperen zou ten gerieve van de zwakkeren onder de zenuwlijders.’

In de jaren vijftig begon de neergang volgens Elberts. De badgasten die wegens hun gebrekige gezondheid niet ver konden lopen, moesten zich behelpen met een wandeling over het sterk vervuilde bastion. Ze walgden van de stank die er heerste. Ook was hun tere gemoed niet goed bestand tegen de oefeningen op de trom en het

Het Badhuis van dr. Schaepman aan (tegenwoordig) de Badhuiswal nr. 3, omstreeks 1840. Getekend door F.A.C. Hoffmann, onder supervisie van J. Plügger. (Foto collectie HCO)

geknetter van geweren van de stedelijke militie op het oefenterrein op de Turfmarkt.

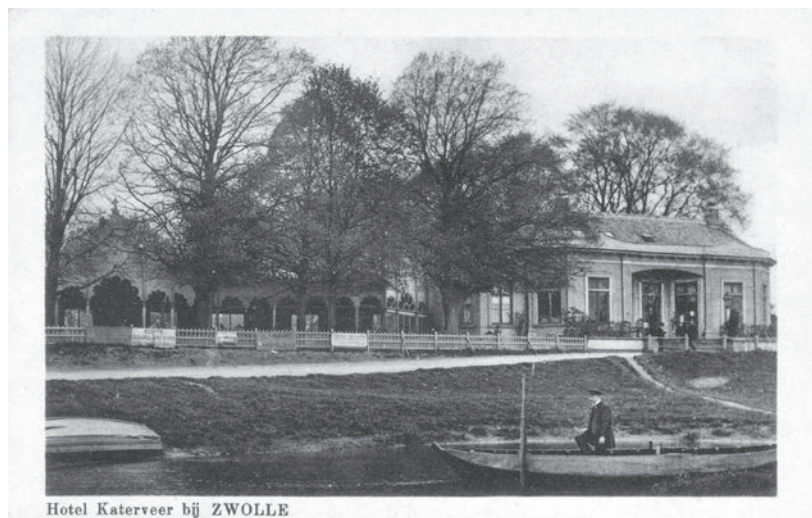
Oude liefde roest niet

Elberts kende uiteraard de klassieke Zwolse wandelingen rondom de stad. Zoals velen voor en na hem wandelde hij naar de Agnietenberg, Bergklooster, Kranenburg (met een vroege vermelding van het verhaal over de 'Wilde Deerne'), Boschwijk, Landwijk en de Watersteeg. Die laatste wandeling was volgens Elberts 'een der aangenamste wandelingen uit Zwolle's omstreken'. Maar ook het Katerveer en het Engelse Werk bleven onverminderd populair:

'Het Katerveer was steeds en blijft voortdurend een geliefkoosd plekje voor Zwolle's ingezetenen. Op welken tijd van den dag men er ook zit, altijd heeft de rivier veel aantrekkelijks, doch vooral des zomeravonds bij ondergaande zon of lichte maan kunnen zij, die na een drukken dag arbeidens rust en lucht verlangen, hier volop

genieten. Toen in 1877 de Buitensociëteit als een geduchte mededingster van het Veer door haar gunstige ligging en zomerconcerten veel leden trok, verminderde 't getal wandelaars naar den

Uitspanning het Katerveer omstreeks 1920. (Collectie HCO)

Willem Kloos (1859-1938), in 1894 geportretteerd door Willem Witsen. (Wikimedia)

IJsseloever met den dag, maar deze verlatenheid van 't aloude Veer duurde niet lang en thans, nu het geliefde plekje makkelijk en goedkoop met de tram bereikt kan worden, is het spreekwoord op ons toepasselijk: Oude liefde roest niet.'

In Zwolle komt men niet voor zijn plezier

In de ogen van veel Zwollenaren waren mensen die Zwolle bezichtigden in de letterlijke zin van het woord 'vreemdelingen'. Een vreemdeling was geen beladen begrip, het betekende eenvoudig zoiets als 'niet een van ons'. In veel sociëteiten bijvoorbeeld, lag een 'vreemdelingenboek', waarin bezoekers van buiten de stad hun naam moesten schrijven. De Zwolse politie hield een oogje op iedereen die haar niet bekend voorkwam. Dat kunnen we afleiden uit het hilarische verslag van de destijds bekende Nederlandse dichter Willem Kloos, die in september 1892 een bezoek aan Zwolle bracht. Wandelend door de Luttekestraat met zijn vriend, de eveneens bekende literator Hein Boeken, werden ze daar aangehouden door twee politieagenten. Of de heren maar even mee wilden lopen.

'Wij gingen toen met z'n vieren naar 't bureau. (...) Er werd mij geen stoel gepresenteerd en de man hield zijn hoed op. Tusschen ons was een balie, naast me een vreeslijk langen en somber kijkenden agent, gereed om mij op te eten. Toen begon het verhoor. De juiste volgorde der vragen weet ik niet meer, omdat de meneer herhaaldelijk het zelfde vroeg, maar 't ging ongeveer zoo. Hij: "Waarom komt u hier?" – Ik: "Voor mijn plezier." Hij: "Ik begrijp niet dat men in Zwol voor zijn plezier komt." Stilte. Hij: "Drijft u handel ergens in?" Ik: "Neen." Hij: "Is u geen agent in sterken drank?" Ik: "Neen, ik heb u gezegd, dat ik hier voor mijn plezier kom." Hij: "Dat kan niet, dat gebeurt hier nooit in Zwol. Wat is uw naam?" Ik: "Willem Kloos." Hij: "Ja, dat kan u nu wel zeggen, maar dat geloof ik niet." Ik: "Ik zal u de brieven laten zien, die ik in mijn zak heb." Hij: "Brieven zijn geen bewijs. (...) Ja, ziet u, het geval is zoo. Wij hebben u al den heelen dag laten surveilleeren, wij weten alles wat u vandaag gedaan heeft, wij van de Zwolsche politie zijn zeer precies, daar komt hier geen mensch of we moeten weten wie

hij is. Nu loopt u hier vandaag op een onbegrijpelijke manier rond. Vanmorgen is u al gezien, door eenige menschen achter de volksgaarkeuken. Vanavond heeft u eerst in De Doelen een cognacje gedronken toen – in de Passage – nog een cognacje, en eindelijk hebt u bij Juffrouw Ganseboom nog een half fleschje gekocht. U ziet, dat wij alles weten. Hoe is uw naam?" Ik: "Willem Kloos redacteur-secretaris van de Nieuwe Gids", na een pauze, wat zachter, "een maandschrift, dat u misschien wel eens..." Hij: "En uw vriend, hoe heet die?" "H.J. Boeken, doctorandus in de letteren."'³³

Nadat Kloos en Boeken zich hadden gelegitimeerd, kregen ze excuses aangeboden, waarop ze even later het bureau konden verlaten om in het Zwolse nachtleven te verdwijnen.

Wandelen met Van der Pot

Op een dag in 1903, het jaar waarin hij op 23-jarige leeftijd promoveerde in de rechtswetenschap, trok mr. C.W. van der Pot (1880-1960) de stad uit, op weg voor een wandeling door de landerijen die als een onafzienbare groene schil Zwolle omringden. Het was de eerste van twaalf tochten die hij tussen 1903 en 1912 zou maken. Sommige kort, naar het Katerveer of de Agnietenberg, andere wat langer naar Dalfsen of Heino. Zijn reisverslagen publiceerde hij in de genoemde jaren met tussenpozen in de *Zwolse Courant*, om ze vele jaren later stevig aangepast in boekvorm te publiceren onder de titel *Zwolle's omgeving omstreeks 1900*.³⁴

De artikelen van Van der Pot waren bedoeld voor wandellustige Zwollenaren. Maar waar Elberts grotendeels in de stad bleef, trok Van der Pot liever het buitengebied in. Voor de herinneringen aan het verleden, niet om de natuur. 'Ach die natuur... Ik houd er niet van om met mijn lezers bij iederen mooien boom stil te staan en elk boschje, elk teekenachtig huisje te laten bewonderen. Die dingen zijn minstens even belangrijk als een historische nasporing, maar – men moet ze niet met een anders oogen zien.'³⁵

Tijdens zijn wandelingen genoot hij van de stilte en leegte van het oude Sallandse landschap. Maar hij realiseerde zich dat dat snel aan het verdwijnen was. Tientallen jaren later schreef hij: 'Ik was daar vóórdat het belang van het snel-

C.W. van der Pot, *Zwolle's omgeving omstreeks 1900*, Zwolle z.j. De tekening op de omslag was gemaakt door de Zwolse kunstenaar Teun van der Veen. (Collectie auteur)

verkeer elk ander belang aan zich ondergeschikt had gemaakt, vóórdat de rondwegen het oude landschap hadden gebroken, vóórdat het aantal woningen, in de naaste omgeving van de stad althans, even snel vermeerderde als de bomen, de buitens en de bosjes verdwenen.³⁶ Weemoedig denkt hij tijdens een wandeling over de Wipstrikkerallee terug aan de tijden van weleer:

‘Voorbij de Hanekamp was de straatweg over ongeveer 100 m met kastanjabomen beplant en dan begon, even naar rechts afbuigend, de eigenlijke Wipstrikkerallee, een bijzonder mooie laan met een niet zeer brede bestrating in het midden, ter weerszijden brede berm en vervolgens een dubbele rij beukebomen rechts en een dubbele rij eikebomen links. Zij moet in de 18de eeuw zijn aangelegd, toen de stadsbewoners wat meer gevoel gingen krijgen voor mooie, rustige wandelwegen in hun naaste omgeving. (...) Het voorname kenmerk van de imposante laan zelve was de grote rust die er placht te heersen. Slechts op de marktdagen was het anders. Dan reden ’s morgens al vroeg de huifkarren en Utrechtse wagentjes in grote getale stadwaarts om na de middag weer terug te keren. Overigens was er vrijwel geen ander rijverkeer dan op zomeravonden een enkele deftige equipage en op zondagen af en toe een minder deftige brik of janplezier. De postwagens en diligences waren er niet meer, de auto’s en vrachtauto’s waren er nog niet; de nog niet talrijke rijwielen hadden in het beeld geen verandering van betekenis gebracht.’

De Pleizier trein

Van der Pot schreef zijn artikelen op het breukvlak van twee eeuwen en de nieuwe tijd zou met sneltreinvaart kennis maken met het moderne toerisme. Bijna letterlijk, want twee nieuwigheden zouden samen met de geleidelijk toenemende welvaart de reislust doen opstuwten als nooit tevoren: de komst van de spoorwegen (in Zwolle vanaf 1864) en de introductie van de fiets, of het rijwiel zoals het toen genoemd werd.

Op 4 juni 1864 reed de eerste trein uit de richting van Utrecht over de gloednieuwe spoorbrug Zwolle binnen. Een jaar later werd het lijntje naar Kampen geopend en dat was nog maar het begin.

Door de komst van de spoorwegen werd Zwolle al gauw vanuit alle hoeken van ons land eenvoudig bereikbaar. Voorbij was de tijd van trekschuit, postkoets en diligence. Een tochtje naar Zwolle was geen avontuur meer maar een comfortabel genoeg. Maar al gauw rees de vraag: wie kan dat betalen? De treinreizen weerspiegelden de maatschappelijke verschillen binnen de bevolking. De meeste treinen hadden een eerste, een tweede en zelfs een derde klas en grote stations zoals Zwolle hadden voor elk van die klassen ook een afzonderlijke wachtkamer.

De uitbaters van de spoorwegmaatschappijen zagen een gat in de markt. Op zondagen – de enige vrije dag van de ‘werkende stand’ – lieten ze tegen een laag tarief ‘plezier treinen’ rijden. Volkstreinen werden ze ook wel genoemd. Weerstand was er wel even, want het zou arbeiders afhouden van kerkbezoek en kroegbezoek stimuleren. Maar er was geen houden meer aan. Al in juli 1868 reed vanuit Zwolle een pleziertrein via Deventer en Zutphen naar het Duitse Kleef. Een retourtje derde klas kostte twee gulden, wat voor veel arbeiders nog steeds een half weekloon was. Andere populaire bestemmingen waren Leeuwarden, Amsterdam en Den Haag. Ook werd ingespeeld op grote evenementen zoals de ‘Groote tentoonstelling’ van paarden, vee en landbouwwerktuigen en Concours Hippique met daaraan verbonden feestelijkheden in park Sonsbeek te Arnhem.

Het Kamperspoorlijntje omstreeks 1865. Door Johannes Hilverdink, 1813-1902. (Delpher Het Geheugen, collectie Spoorwegmuseum)

Aankondiging van een Pleizier trein naar Kleef, in de Zwolse Courant van 22 juli 1868. (Delpher)

Pleizier trein naar KLEEF,
op Zondag 26 Julij 1868.

De DIRECTIE der Maatschappij tot Exploitatie van Staats-spoorwegen maakt bekend, dat op Zondag 26 Julij 1868, een **pleizier trein** zal loopen van ZWOLLE, DEVENTER, ZUTPHEN, VELD en tusschen gelegen stations naar KLEEF en terug.

De **plaatskaarten** zijn van **heden**, aan alle Stations en halten der Staatsspoorwegen op de lijn Zwolle—Arnhem tot een bepaald aantal verkrijgbaar; de afgifte wordt gesloten, zoodra dit aantal is bereikt.

Bij gemis aan voldoende deelneming zal deze **trein** **geen** voortgang hebben; de belanghebbenden zullen in dat geval daarmede minstens **twee dagen** te voren door eene annonce in de vestibulen der Stations worden in kennis gesteld.

De **vrachtprijzen** zijn voor de reis **heen** en **terug**:
Eerste klasse f 4.15, tweede klasse f 3.11, derde klasse f 2.08.

De **uren van vertrek en aankomst** van den pleizier trein zijn bepaald als volgt:

Vertrek Zwolle 5.50 voorm.	Vertr. Kleef 7.— namidd.
" Deventer 6.30 "	Aank. Zutphen 10.— "
" Zutphen 7.— "	" Deventer 10.30 "
Aank. Kleef 9.50 "	" Zwolle 11.16 "

Tusschen gelegen Stations en halten naar evenredigheid.
NB. Nagenoeg gelijktijdig met den pleizier trein van Zwolle komt te Kleef een pleizier trein aan van Maastricht.

DE DIRECTIE.

Een dagje uit; een vol perron reizigers staat in 1904 in Den Haag op station (nu) Holland Spoor te wachten op de pleizier trein. (Delpher Het Geheugen, collectie Spoorwegen in beeld)

Boeren uit de omgeving konden de pleizier trein nemen in Kampen, Mastenbroek en Zwolle. Ook de exploitanten van het station in Zwolle zagen door het groeiend aantal reizigers een nieuw verdienmodel. In 1877 opende het café-restaurant

van Station Zwolle. Het gaf 'gelegenheid tot dineeren den gehelen dag en bij elken aankomenden en vertrekkenden trein.' Er was zelfs een particuliere zaal voor families en gezelschappen.³⁷

Het aantal plezierreizigers nam recht evenredig toe met de uitbreiding van het spoorwegnet. Op reis gaan met de trein in eigen land, al was het maar voor een dagje, werd net zo populair als honderd jaar later de eerste vakantievluchten naar de Costa del Sol. Ondertussen werd Zwolle ook al snel een geliefd reisdoel van reizigers elders in het land. Alleen al uit Assen namen 71 passagiers op een mooie zomerdag in 1889 de pleizier trein naar Zwolle. Dat waren meer passagiers dan een half jaar eerder in een hele maand. En het werden er meer en meer. De pleizier trein uit Amsterdam bracht op één zondag in 1925 vijfhonderd reizigers naar Zwolle, van wie er driehonderd doorreisden naar Giethoorn, toen al een topattractie.

De Sallandse boeren lieten voor een ritje met de pleizier trein hun boerderij graag een dagje in de steek. In zijn bundel *Eigen liedjes* schreef A.W. Kamp elf coupletten vol over een boer die een dagje naar Den Haag gaat; dat was vanuit Zwolle heen en terug zes uur sporen:

'De Pleizier trein

Van het Overijsselsche boerenland op één dag naar den Haag en terug

Rrrts! patrijzen! wat 'n dikken
in de boomen in den tuin!
dra met paardeharen strikken
uit de manen van den ruïn
zal de klucht der zonneweerschijn
eeuwig derven maar vandaag
moet de boer met den pleizier trein
van half zeven naar den Haag.

Kalm den trein in, zes uur sporen,
kijken! alles is plezier;
and're akkers, and're voren
eindeloos langs het portier,
't raampje dicht, eendrachtig potten
in den volgeladen trein,
neuzen dreigen uit te botten
boven doosjes lodderein.' etc.³⁸

De toerist is een wielrijder

Pas in de jaren zestig van de negentiende eeuw duikt in de *Zwolse Courant* voor het eerst – en nog maar mondjesmaat – het woord ‘toerist’ op. In het begin werd dat nieuwe woord, afgeleid van het Franse ‘tour’, gebruikt voor een wielrijder op een rijwiel. Die maakte een ‘toertje’. Al even Frans was het woord *vélocipède*, wat weer een opvolger was van de loopfiets uit 1816. De *vélocipède* had een zeer hoog voorwiel en twee kleine achterwielen. In 1869 werd een driewielige *vélocipède* voor tachtig gulden te koop aangeboden in de *Zwolse Courant*. Maar in die tijd was het meer een curiositeit dan een serieus vervoermiddel.

Op een dag in november 1885 reed een inwoner uit Rotterdam op een tweewielig rijwiel Zwolle binnen. Hij had een barre tocht achter de rug. Middenin in de nacht had hij in de Soerense bossen ‘een onaardige ontmoeting met twee kwaadwilligen, die aldaar een touw over de weg hadden gespannen.’ Bij het Katerveer aangekomen moest hij omkeren omdat de gemeente Oldebroek het rijden op *vélocipèdes* op haar grondgebied had verboden. Maar hij zette door, stak bij het Kleine Veer de IJssel over en reed via Zwolle en Steenwijk naar Leeuwarden, waar hij werd ingehaald door duizenden juichende toeschouwers. Hij had de 260 kilometer in 18 uur afgelegd en dat was veel sneller dan de 47 uren gaans (te voet) die daarvoor stond, meldde de verslaggever.³⁹

Toen industrieel vervaardigde tweewielers op de markt kwamen – eerst met houten wielen, later van metaal met rubberen banden – liepen ook Zwollenaren razendsnel warm voor het nieuwe vervoermiddel. De belangstelling werd voor het eerst gewekt tijdens een demonstratie, georganiseerd door de in 1893 opgerichte Zwolsche Athletische Club (Z.A.C.). Het was een winderige middag op de Turfmarkt, eind september 1896. Na een wedstrijd honderd meter hardrijden stonden wedstrijden met hindernissen op het programma. De deelnemers moesten met hun rijwiel over een draaibare ton klimmen. Was dat gelukt dan moesten ze het rijwiel een stukje dragen en in mul zand weer bestijgen. Op het keerpunt kregen ze een beschuit, die ze langs dezelfde weg naar de finish moesten brengen. De prijzen werden uit-

Jongen helpt dame op de fiets, omstreeks 1910. Door Willy Sluiter, 1873-1949. (Delpher Het Geheugen, collectie Spoorwegmuseum)

gereikt door S. Wiener, een Zwolse handelaar in alles wat maar van metaal was. Hij had een zaak aan de Nieuwstraat. Niet lang daarna adverteerde hij regelmatig over door hem uit Cleveland Ohio geïmporteerde rijwielen.⁴⁰

De natuur in

In het jaar van de demonstraties op de Turfmarkt was een jongeman uit Drenthe naar Zwolle verhuisd. Zijn naam was Klaas Baving. Hij begon een rijwielhandel aan de Veerallee (tegenwoordig nr. 37) en groeide binnen een paar jaar uit tot een landelijk bekende importeur van rijwielen. Al gauw kon je in Zwolle de nieuwste merken kopen: bij Stroink en Co in de Diezerstraat, bij café Zwakenberg aan de Veerallee en bij Otto de Vries aan de Thorbeckegracht.

In de tijd dat Klaas Baving naar Zwolle kwam, in 1896, was zeker onder bestuurders en artsen het besef aanwezig dat stedelingen woonden en werkten onder slechte hygiënische omstandigheden. Besmettelijke ziekten kostten vele mensenlevens. Stap voor stap werden pogingen ondernomen

‘Toerisme te land en te water! Is er iets heerlijkers te bedenken dan den lentetijd, waarin natuur ontwaakt uit haar winterslaap en alles doet herleven? Waar ge thans ook heen ziet, bespeurt ge heerlijk jong groen, dat in kleurenpracht het oog boeit en onwillekeurig zegt ge: Hoe heerlijk schoon is toch de schepping. Ge gevoelt U als verjongd bij het inademen der zoete, bedwelmende geuren en ge zoekt steeds naar mooie plekjes in de natuur, die echter soms buiten uw bereik liggen.’⁴²

Na deze lyrische ontboezeming komt Baving ter zake: ‘Success en Welcome rijwielen zijn goede rijwielen. Ze loopen licht en stellen nimmer teleur.’ Voor Zwollenaren die ondanks deze opwekkende woorden toch geen rijwiel wilden, wees hij op zijn ‘Succes motorrijwielen, autocars’ en ‘Stalen Success Motorboten’. Want ja, daar kon je natuurlijk ook de natuur mee in.

Vreemdelingenverkeer

Aan het eind van de negentiende eeuw was het toonaangevende Zwollenaren niet ontgaan dat steeds meer mensen onze stad bezochten, soms voor een dagje, soms voor een paar dagen met een overnachting. Ze realiseerden zich dat toeristen goed voor de stedelijke economie waren. Je moest ze natuurlijk wel een handje helpen, maar hoe? Het wachten was op een goed idee. Dat kwam tijdens het bezoek van koningin Emma en kroonprinses Wilhelmina aan Zwolle in september 1895. De organisatoren van de feesten zagen dat niet alleen de koninklijke gasten, maar ook veel bezoekers van buiten de stad enthousiast over Zwolle waren. Daar moest wat mee gedaan worden vond de Commissie voor versiering en illuminatie, een onderdeel van de feestcommissie voor de ontvangst van de koningin en prinses.

Zwolse notabelen riepen in een advertentie op om op 4 november 1895 bijeen te komen in de bovenzaal van de Harmonie op de Grote Markt voor de oprichting van de ‘Zwolsche Vereeniging tot bevordering van het vreemdelingenverkeer en de verfraaiing der stad Zwolle en omstreken’. In de advertentie stonden de namen van 46 ondernemers, bestuurders en andere notabelen. Bekende namen waren onder andere oud-burgemeester Van Nahujs, zijn opvolger Van Roijen en de

ondernemers Ten Doesschate, Schaepman en Tijl. Ook W.A. Elberts, auteur van *Historische wandelingen in en om Zwolle*, behoorde tot de ondertekenaars.

De opkomst was groot: meer dan honderd Zwollenaren waren die avond aanwezig. Wordvoerder van de organisatoren was architect en aannemer S.J.H. Trooster, die nog eens helder het belang van de nieuwe vereniging onder woorden bracht:

‘Bij zulk een vereeniging heeft feitelijk iedereen belang, klein of groot, arm of rijk, elke Zwollenaar heeft er belang bij, stoffelijk of zedelijk, dat onze stad zooveel mogelijk wordt bezocht door vreemdelingen en dat het verblijf in onze stad zoo aangenaam mogelijk zij, waartoe verfraaiing zeker veel kan bijdragen. Ieder, die bij gelegenheid van onze koninginnefeesten de talrijke verklaringen van vreemdelingen, dat Zwolle zoo meeviel, dat de omstreken zoo mooi waren en dat men over ’t algemeen al heel weinig verwachtte, wanneer sprake was van een bezoek aan Zwolle, en er dan ook niet toe kwam, heeft vernomen; ieder die zulke ervaringen opdeed, vraagt zich af of Zwolle dan zoo weinig bekend is? Helaas, het schijnt zoo te zijn; de mooie ligging, de lieflijke omstreken, de amusemen en goede inrichtingen op velerlei gebied, die Zwolle aanbiedt, zijn niet bekend en onbekend maakt onbemind. Dat dus niet slechts eenige, maar vele, ja, kon het zijn alle Zwollenaren zich vereenigen met het doel om Zwolle in den vreemde bekend te maken en het bezoek aan Zwolle zooveel mogelijk gemakkelijk en aangenaam te maken, zal eenvoudig niets anders zijn als een welbegrepen streven naar het groote algemeene belang: de welvaart van Zwolle.’⁴³

Die avond werd onder groot enthousiasme van de aanwezigen de ‘Zwolsche Vereeniging tot bevordering van het vreemdelingenverkeer en de verfraaiing van de stad Zwolle en omstreken’ opgericht. Alle aanwezigen werden voor 1 gulden lid. In de statuten liet de vereniging een paar weken later optekenen dat ze meer bekendheid wilde geven aan wat Zwolle voor bezoekers aantrekkelijk maakte. Daarnaast wilde ze de sluiting van wandelwegen op particulier eigendom voor-

komen en de openstelling van particuliere eigendommen bevorderen.⁴⁴ Meer concrete ideeën waren er ook: volksfeesten op de verjaardag van de koningin, sportwedstrijden en tentoonstellingen. En, niet onbelangrijk, vreemdelingen moesten eenvoudiger logies in Zwolle vinden.

Er ontstond een nieuw elan in de stad. Elke zomer weer bijvoorbeeld werden de grachten en singels feestelijk verlicht in navolging van de Koninginnefeesten. Al in 1898 werd over de hele lengte van de gracht – van de Kerkbrug tot de Nieuwe Havenbrug – boven het water verlichting aangebracht met aan slingers opgehangen vetpotjes. Een defilé van verlichte schepen trok duizenden Zwollenaren. Eén van hen was een dag later nog diep onder de indruk:

‘Het was schoon, overheerlijk schoon! Zoo hoor ik nog dikwijls stadgenoot en vreemdeling uitroepen, die getuige zijn geweest van den heerlijken avond toen in Zwolle’s grachten de prachtig verlichte vaartuigen zulk een indrukwekkende vertooning maakten. Ja! Overheerlijk schoon was het bij een sterrenrijke donkerblauwen hemel op een kalm helder doorschijnend water die de vele zacht wiegelende vaartuigen te zien, heerlijk verlicht door een rijke kleurenpracht, die zich duizendvoudig in dat kristallen bekken terugspiegelden, en dat op een avond zóó schoon dat men zich in het zuiden van Italië als te Sorrento of aan de blauwe grot bij Capri verplaatst waande.’⁴⁵

De Geïllustreerde gids voor Zwolle en omstreken

Bij het aantrekken van toeristen mocht een goede stadsgids niet ontbreken. Vele steden hadden er al een, maar Zwolle nog niet – dacht iedereen. Maar, halverwege de oprichtingsbijeenkomst van de Vereniging voor het Vreemdelingenverkeer vroeg een nog onbekende Zwollenaar, C.J. van der Loo, het woord. Hij maakte de aanwezigen erop attent dat hij vier maanden geleden een stadsgids had gepubliceerd. En in dat boekje stond precies wat de nieuwe vereniging wilde: meer bekendheid geven aan wat Zwolle aantrekkelijk maakte. Er waren vijftienhonderd exemplaren gedrukt en hij durfde wel te zeggen dat het boekje succes had.⁴⁶

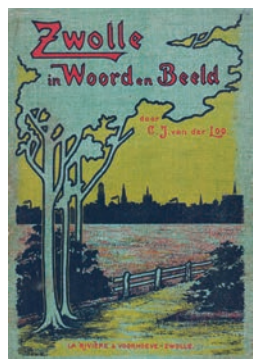
Cornelis Jacobus van der Loo (1850-1924), een boekhandelaarsbediende die sinds 1885 in

Zwolle woonde, had zich laten inspireren door de ‘wandellende dominee’ J. Craandijk. Die maakte in die tijd wandelingen door heel Nederland en schreef een groot aantal boeken over de streken die hij bezocht had, vol cultuurhistorische informatie. Uitgerekend Zwolle had hij links laten liggen. Maar hij sprak in zijn *Wandelgids door de schoonste streken van Nederland* wel de verwachting uit ‘dat een der ingezetenen van Zwolle de hand eens aan den ploeg zal slaan, om ten gerieve van Zwolle’s bezoekers een gids voor Zwolle en omstreken te leveren.’

Van der Loo nam de handschoen op. In augustus 1895 publiceerde hij bij de Zwolse uitgever La Rivière en Voorhoeve de *Geïllustreerde Gids voor Zwolle en Omstreken*, waarin hij tien wandelingen in en buiten de stad beschreef.⁴⁷ Op de omslag stond een fraaie gravure van de Sassenpoort. De gids was verluchtigd met foto’s van Zwolse (amateur)fotografen en bevatte bovendien een stadsplattegrond en een wandelkaart voor het buitengebied. Van der Loo ging in zijn tekst nauwelijks in op de stadsgeschiedenis, want schreef hij:

‘Dit zal niemand van een werkje als dit verwachten of kunnen eischen. ’t Zal genoeg zijn wanneer door plaat en woord aan onze landgenooten, die Zwolle niet kennen, een eenigszins gelijkend beeld van de stad wordt gegeven en de lust haar te bezoeken, daardoor wordt opgewekt. Zwolle mocht niet langer achterstaan in dit opzicht bij andere steden van gelijken of minderen rang, die reeds lang ’t een of ander hebben om de plaats van hare schoonste zijden te doen kennen.’

Door de oprichting van de Vereniging tot bevordering van het Vreemdelingenverkeer én de uitgave van de eerste stadsgids nieuwe stijl voor Zwolle, kan 1895 met recht worden aangemerkt als het jaar van de geboorte van het moderne toerisme in Zwolle. De gids van Van der Loo is met aanstekelijk enthousiasme geschreven en duidelijk gebaseerd op eigen wandelervaringen. Curieus genoeg loodst hij de toerist in zijn eerste wandeling meteen de stad uit, namelijk naar Hattem en landgoed Molecaten en de Trijselerberg. Je kon in 1895 vanuit Zwolle met de trein naar Hattem: het station van de ‘Centraalspoor’ lag op een twin-

De uitgave van de gids van Van der Loo uit 1904. (Collectie auteur)

tig minuten wandelen van het stadje, dat van de 'Locaalspoor' zelfs in de onmiddellijke nabijheid. Maar wandelen vanuit Zwolle kon natuurlijk ook, schreef Van der Loo:

'Wenscht men van het Katerveer af de reis per pedes apostolorum te maken, dan laat men zich overzetten en vangt de wandeling aan over den Gelderschen Dijk, (...) die u op een warmen zomerdag, onbeschat als hij is, wel het zweet uit de poriën kan drijven. Een goed half uur gaat er mee heen eer ge de stad dan door de Dijkpoort binnen treedt. Als ge dan eerst u een weinig wilt herstellen, vraag dan maar naar de herberg van Schenk, en een kind helpt u terecht.'

Van der Loo is trots op de wandelmogelijkheden die Zwolle zelf biedt: 'Zwolle behoeft in dit opzicht voor hare zusters in den lande niet onder te doen. In het zogenaamde Nieuwe of Engelsche Werk aan den IJssel, op een goed half uur afstand van de stad, bezit zij eene publieke wandelplaats die schoon genoeg is om de afgunst van grootere steden zelfs op te wekken.'⁴⁸

Uitgaan! – Vacantie!

De gids van Van der Loo was zo'n succes dat in 1904 een nieuwe uitgave volgde, met zeventien wandelingen en toch maar een afzonderlijk hoofdstuk over de geschiedenis van Zwolle.

De plattegrond van Zwolle en de wandelkaart waren sterk verbeterd. Op de wandelkaart konden de lezers zelfs het verschil tussen hoofdwegen en kleinere wegen zien. Voortaan zou de stadsgids door het leven gaan als *Zwolle in woord en beeld*; *Practische gids voor Zwolle en omstreken*.⁴⁹

Van der Loo wist dat hij met zijn gids een gat in de markt had aangeboord. In de herdruk bracht hij net als Klaas Baving de nieuwe tijdgeest onder woorden:

'Wat heerlijk genot voor een wijle ontheven te zijn van de dagelijksche beslommeringen des levens! Voorzeker, een ieder verheugt zich reeds bij voorbaat in de vrijheid, in het sans-gene dat hem in deze dagen wacht. Welk een ontspanning bieden niet reeds enkele vrije dagen aan lichaam en geest, wanneer deze een vermoeienden werkdag achter zich hebben!'

Meer en meer gingen mensen eropuit, de natuur in of om steden bekijken. Die vrijheid

en dat gevoel van 'sans-gene' was overigens nog steeds niet aan iedereen voorbehouden. Van der Loo mikte met zijn gids vooral op de middenklasse, die zich weliswaar geen reisje naar het buitenland kon permitteren, maar wel een vakantie in eigen land.

'Terwijl de een zich vermijdt in de meest bezochte bergstreken van ons werelddeel; zich laat wiegelen op Italië's meren, of de straten van Europa's hoofdsteden doorkruist, is een ander reeds blijde en dankbaar eenige uren van zijn woonplaats te kunnen gaan, om in een of ander lief dorp het stadstof van zich te laten afwaaien. En als dat zo is, waarom dat niet naar Zwolle? [Ik nodig] den vriendelijken lezer die nog geen kennis maakte met onze stad, met aandrang uit de oude hoofdstad van Overijssel eens met een bezoek te willen vereeren. Vele zijn de bezienswaardigheden die Zwolle met haar omgeving belangstellenden biedt. Kortom, Zwolle promotion avant la lettre.

De bij de gids van Van der Loo behorende wandelkaart uit 1904. (Collectie auteur)

Ansichtkaart uit
Zwolle, omstreeks 1930.
(Delpher Het Geheugen)

De omslag van de
VVV-gids uit 1934.
(Particuliere collectie)

De arbeiders wachtten voor een vakantie ondertussen, onder aanvoering van de SDAP, op 'de nieuwe tijd die komen zal.' Pas in 1911 kregen typografen en diamantbewerkers, als eerste beroepsgroepen, een volledig doorbetaalde vakantieweek.⁵⁰ Maar hun kinderen gingen onder invloed van christelijke of socialistische jongerenverenigingen (zoals de AJC) in deze tijd wandelen en fietsen. Schoolvakanties waren er namelijk al wel.

Om de herdrukken te financieren maakte Van der Loo gebruik van adverteerders. Maar liefst 43 Zwolse ondernemers prezen hun waren en diensten in zijn gids aan. Eén van de grootadverteerders was Waanders aan de Grote Markt. Het bedrijf prees zich aan als 'Boekhandel, Muziekhandel, Kunsthandel, en als verkoper van Lees- en Prentenboeken, Schilder- en Teekenbehoeften, Acte- en Banknoottasschen, Speelkaarten, Papier de Luxe, Cartes de Correspondance, Kantoorboeken.' En alsof het nog niet genoeg was, ook als

'Boekdrukkerij, Boekbinderij, Liniëerinrichting, Papierhandel, Rollen en vellen Pakpapier en Schoolboeken en Leermiddelen.'

Van de zeventien door Van der Loo beschreven wandelingen voerden er drie door de stad. De overige wandelingen gingen naar de omringende buurtschappen. De actieradius van de wandelingen was nooit meer dan tien kilometer (heen). Begrijpelijk, want je moest als wandelaar bij gebrek aan een fijnmazig netwerk van het openbaar vervoer ook weer terug naar je huis of hotel. Met uitzondering van de wandeling naar Windesheim: daar kon je de trein terug naar Zwolle pakken.

Het succes van de gids van Van der Loo was de uitgever van de *Zwolse Courant*, de erven J.J. Tijl, niet ontgaan. Een paar jaar later probeerde Tijl mee te liften met de snel groeiende toeristische belangstelling voor Zwolle. In 1906 publiceerde de uitgever de *Gids voor Zwolle en omstreken*, een titel die verwarrend veel leek op de gids van Van der Loo. Maar de gids van Tijl had een wat bredere doelgroep voor ogen: in de gids stonden naast wandelingen ook fietstochten in de omgeving van Zwolle beschreven aan de hand van een fietskaart van een deel van Overijssel en Gelderland. Wat de prijs betreft was de gids van Tijl concurrerend: hij kostte slechts 10 cent, terwijl de gids van Van der Loo 50 cent kostte.⁵¹

Later nam de VVV, zoals de vereniging inmiddels door iedereen werd genoemd,⁵² het voortouw bij nieuwe Zwolse toeristische gidsen en brochures. Inhoudelijk gezien leunden ze nog jaren sterk op de gidsen van Van der Loo. In 1930, ter gelegenheid van het 700-jarig bestaan van Zwolle als stad, verscheen de derde en laatste druk van *Zwolle in woord en beeld*.⁵³ Vijfendertig jaar na de uitgave van de eerste Zwolse wandelgids waren de gekozen wandelingen in hoofdlijnen nog steeds ongewijzigd. Wel was het verhaal over 'de batterij' aan de Meppelerstraatweg geschrapt. Het verdedigingswerk, dat in 1870 was aangelegd uit voorzorg voor de gevolgen van de Frans-Duitse oorlog, was eindelijk afgebroken.

Geen klompjes en pofbroeken

Vanaf de oprichting was de VVV erg actief. Trooster had geen loze woorden gesproken toen hij

tijdens de oprichtingsvergadering betoogde dat de vereniging wilde 'influenceeren op het gemeentebestuur bij plannen voor plantsoen en wandelwegen'. Al kort na de oprichting liet de vereniging banken plaatsen in de Zwolse parken en lanen van de openbare wandelingen. Het begin van een lange traditie. De vereniging had nauwe banden met het Zwolse bedrijfsleven, zoals blijkt uit de presentatie van de VVV op een ondernemersbeurs in de Buitensociëteit. De vereniging plaatste een bordje bij de ingang met de tekst: 'Wilt ge handel en vertier, trek den vreemdeling dan hier.'⁵⁴ De VVV was in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog ook zeer actief in het Zwolse culturele leven.

Ze was bijvoorbeeld betrokken bij het organiseren van beurzen, concerten, Koninginnedagen en tentoonstellingen als de Provinciale Overijsselsche Nijverheidstentoonstelling (PONT) in 1913 en de viering van het 700-jarig bestaan van Zwolle als stad in 1930. Die laatste gelegenheid was een uitgelezen kans voor de VVV om Zwolle als aantrekkelijke stad voor toeristen op de kaart te zetten. Het werd een groot succes. De spoorwegmaatschappijen zetten extra treinen in om de massale toeloop van bezoekers te faciliteren. Ook de buitenlandse toerist werd niet uit het oog verloren. In 1929 bedacht de VVV het plan om op het station ook in vreemde talen inlichtingen te verstrekken.⁵⁵ Maar bij het veertigjarig bestaan van de vereniging in 1935 bleek dat nog maar weinig buitenlanders Zwolle bezochten. Zoals een feestredenaar laconiek opmerkte: 'Daarvoor lopen wij niet genoeg op klompjes en dragen wij geen pofbroeken.' Ook betreurde hij dat er afgezien van 'de Zwolsche reiger en aalscholver' weinig andere dieren, zoals herten, in Zwolle te bewonderen waren.⁵⁶ De befaamde wekelijkse paarden- en beestenmarkten vond de VVV blijkbaar niet attractief genoeg voor toeristen.

Toerisme tijdens de oorlog

De VVV was niet meer weg te denken uit Zwolle. Het tij zat mee. Het toerisme zat nog steeds in de lift. Nu alle arbeiders recht hadden op een vakantieweek steeg het aantal toeristen sneller dan ooit tevoren. Tot 10 mei 1940. Die dag kreeg Zwolle bezoek van 'vreemdelingen' waar de VVV niet op

had gerekend: honderden Duitse militairen marcheerden via de Lutkekestraat de stad binnen. De Tweede Wereldoorlog leek een einde te maken aan het toerisme in Zwolle. Maar de vereniging toonde zich strijdvaardig. Er viel nog veel werk te doen.

'Te lang is Zwolle in de oogen der niet-Zwollenaren het duffe provinciestedje geweest. Te lang heeft Zwolle gesluimerd onder de zoete rust van het onbekend zijn. Te lang beschouwde men Zwolle alleen als doorgangsweg voor het verkeer tusschen het midden, het zuiden en het noorden van ons land.'⁵⁷

In het eerste oorlogsjaar telde de VVV zeven- tigtigduizend overnachtingen in Zwolle en verstrekte ze meer dan 1.300 inlichtingen (mondeling en schriftelijk). Triomfantelijk merkte de voorzitter op: 'Zwolle krijgt bekendheid in den lande'. In de ogen van de vereniging had de oorlog ook gunstige kanten voor het toerisme. Door het benzinetekort paktten meer mensen de fiets en leerden

Ook de commercie speelde in op Zwolle-700 in 1930, hier een hulde uit Gelderland van rijwielfabrikant Gazelle voor 'den groei en bloei van Zwolle'. Advertentie in Zwolle in woord en beeld, 1930. (Collectie auteur)

De kiosk annex VVV-kantoor op het Stationsplein, jaren dertig. (Collectie HCO)

daardoor Zwolle kennen als een ideaal uitgangspunt voor tochten. Het was een landelijk beeld: In 1940 werd in de Nederlandse toeristenindustrie meer geld omgezet dan in de gehele schoenen-, tricotage-, groenten- en conserveringsmiddelen-industrie samen.⁵⁸

Alle reden om door te gaan met het aantrekken van toeristen. Gezien de beperkte reismogelijkheden door de oorlogsomstandigheden richtte de VVV het vizier op toeristen die maar kort in Zwolle wilden verblijven. Daarom gaf de vereniging de wandelgids *Zwolle in een uur* uit. De route begon bij het station en ging dan over de Stationsweg verder naar de Burgemeester van Roijensingel, de Sassenpoort, de Grote Markt, de Ossenmarkt, de Melkmarkt, het Rodetorenplein, de Buitenkant, de Waterstraat, de Diezerstraat, Achter de Broeren, de Wilhelminasingel, de Potgietersingel, de Nieuwe Havenbrug en via de Van Roijensingel terug naar het station. Het mocht niet baten. De oorlog zou al gauw een remmende invloed hebben op het toerisme. Tussen mei 1941 en mei 1942 werden in Zwolle nog maar een kleine 36.000 overnachtingen geregistreerd. Bijna een halvering van de aantallen in 1940. Zwolle telde in die tijd volgens het CBS drie hotels en veertien logementen.

De aantallen overnachtingen geven een verkeerd beeld van het werkelijke aantal toeristen. Voor de VVV was iedere reiziger een 'vreemdeling' en iedere vreemdeling een 'toerist'. In werkelijkheid zullen de meeste mensen die in Zwolle logeerden zakelijke reizigers zijn geweest, in elk geval reizigers met een ander doel dan de doorsnee toerist. Maar ook die zullen af en toe de tijd hebben genomen een wandeling door Zwolle te maken. Zelfs de Duitse militairen gedroegen zich in vrije uren soms even als toerist. Hoe we de reizigersaantallen ook interpreteren, goed voor de horeca en de middenstand was het zeker: de VVV rekende voor dat al die vreemdelingen per dag ongeveer vier keer de prijs van hun logies met ontbijt uitgaven.⁵⁹

Ondanks de spanningen van de VVV stortte het toerisme net als in de rest van Nederland gedurende de laatste twee oorlogsjaren volledig in. Maar als een kurk die even onder water is gedrukt, herrees het Zwolse vreemdelingenverkeer na de bevrijding al snel weer. Al in augustus 1945 maak-

te de ANWB bekend dat Zwolle als eerste stad van ons land zijn agentschap weer had geopend, in het kantoor van de VVV aan de Ter Borchstraat 18. De stad ging vol vertrouwen een nieuwe fase van het toerisme in. Op welke wijze het zich zou ontwikkelen, kon niemand nog bevroeden.

Van vreemdelingenverkeer naar massatoerisme

De oorlog ging voorbij, Nederland en Zwolle krabbelden weer op en vanaf de jaren vijftig begon het toerisme als vanouds weer te groeien. Maar de belangstelling van de toeristen veranderde. Nederlanders gingen er vanaf de jaren zestig meer en meer met de auto op uit en dan bij voorkeur naar het buitenland. De 'romantische' belangstelling voor de eigen geschiedenis nam af en maakte plaats voor iets vaags als 'een leuk dagje uit', zonder vooropgezet plan. De klassieke Zwolse wandelingen verloren een groot deel van hun populariteit. De uitspanning bij het Katerveer was na de opening van de brug over de IJssel in 1930 gesloten en over de bolwerken van weleer had niemand het meer. Een voor een sloten de hotels hun deuren, tot er nog maar een paar over waren. Zwolle leek voor toeristen én Zwollenaren zelf steeds minder aantrekkelijk te worden. Weinig attracties, weinig horeca en op zondag kon je een kanon afschieten in de Diezerstraat zonder iemand te raken. In de jaren zeventig wilde de actiegroep 'Zwolle op Zondag' daar iets tegen doen. Het eerste evenement was een boottocht naar Kampen, wat onbedoeld iets uitstraalde als 'zo gauw mogelijk die saaie stad uit'. Maar vanaf het eind van de twintigste eeuw sloeg Zwolle nieuwe wegen in. Het vreemdelingenverkeer van toen groeide uit tot het bijna onbeheersbare massatoerisme van onze tijd. Zwolle ging mee in de vaart der volkeren en kreeg in het nieuwe millennium met de Fundatie en Waanders in de Broeren twee toeristische trekpleisters van de eerste orde – met in hun kielzog een ware stoet aan nieuwe horeca.

Ja, net als in de rest van Nederland werd het aantrekken van massa's toeristen een bestuurlijke topprioriteit. Maar de ene toerist is de andere niet. Binnen die grote stroom toeristen zijn grote en kleine doelgroepen te onderscheiden. Voor wie meer wil dan oppervlakkig vermaak zijn er ook in Zwolle

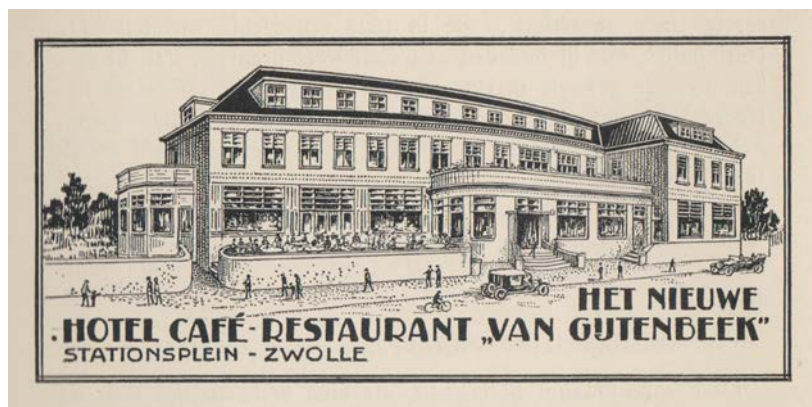
Advertentie in Zwolle in woord en beeld, 1930 van Grand Hotel Wientjes aan de Stationsweg. Het hotel was een jaar eerder geopend. (Collectie auteur)

inmiddels talloze mogelijkheden. Wie van fietsen en wandelen houdt, kan als vanouds vele kanten op, op eigen houtje of voorzien van voortreffelijke gidsen. De belangstelling voor stadsgeschiedenis heeft dankzij de stadsgidsen weer een stevige impuls gekregen. En er is een ruime keus aan thematische wandelingen waarbij de geschiedenis centraal staat, zoals de Thomas a Kempisroute, de Hanzestadwandeling, de Tweede Wereldoorlogwandeling, de Art Nouveauwandeling en, het kan verkeren, de bolwerkwandeling. De wandelingen over de bolwerken zijn – in bijna negentiende-eeuwse geest – waar mogelijk hersteld. Dat is ook buiten Zwolle niet onopgemerkt gebleven. In 2012 werden de in groene singels veranderde militaire bolwerken opgenomen in de *Nederlandse Canon van de ruimtelijke ordening*. In de verantwoording worden de Zwolse bolwerkparken aangemerkt als ‘een van de fraaiste voorbeelden, door de ongekend gave staat waarin ze verkeren, door de variatie en de ruimtelijke samenhang’.⁶⁰

Epiloog

De cirkel lijkt gesloten: de bastions – de aloude toeristische trekpleisters – zijn na vierhonderd jaar terug van weggeweest. De huidige bloei van het toerisme in Zwolle heeft een lange ontwikkelingsgeschiedenis. Een echt begin is niet aan te wijzen. Daarvoor was het aantal plezierreizigers te klein. Pas na de Tachtigjarige Oorlog, in samenhang van de stichting van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, begonnen plezierreizigers mondjesmaat naar Zwolle te komen. Naast de belangstelling voor de aloude Zwolse kerken en instellingen, was de aandacht vooral gericht op de Zwolse verdedigingswerken. Een opleving – zeker voor wandelaars – vond plaats omstreeks 1830, toen de verdedigingswerken werden gesloopt om plaats te maken voor ‘openbare wandelingen’ langs de singels. In die tijd ontstond ook het Engelse Werk en door bomen omzoomde wandelingen naar het Katerveer.

De grote doorbraak voor het toerisme was ook in Zwolle de komst van de trein en de fiets in de tweede helft van de negentiende eeuw. Plezierreizigers oude stijl verdwenen uit beeld om plaats te maken voor duizenden Nederlanders uit de mid-

denklasse, eerst nog ‘vreemdelingen’ genoemd, maar gaandeweg gewoon toeristen. Na de Eerste Wereldoorlog, toen arbeiders voor het eerst een doorbetaalde vakantie kregen, kwam toerisme pas echt binnen ieders bereik. Dat was voor Zwolle niet altijd een voordeel. Veel toeristen gingen er na de Tweede Wereldoorlog liever met de auto of het vliegtuig op uit. Maar het tij is gekeerd: wandelen en fietsen zijn weer ongekend populair. En ook de belangstelling voor geschiedenis lijkt terug van weggeweest. Goed geïnformeerde stadsgidsen en bedenkers van historische routes laten niet alleen toeristen maar ook Zwollenaren kennismaken met de rijke geschiedenis van onze stad. De plezierreizigers van nu worden als vanouds op hun wenken bediend.

Advertentie in Zwolle in woord en beeld, 1930 van Hotel Van Gijtenbeek aan het Stationsplein. Het hotel was vijftig jaar op deze prominente plek gevestigd, van 1929 tot 1979. (Collectie auteur)

Noten

1. Wursten, D. *Mont Ventoux; Met Petrarca op vakantie*, 2004
2. Berkenvelder, F.C. ‘Overnachtingen in Zwolle; oktober 1673-mei 1674’ in *Verslagen en mededeelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis*, 83 (1968), p.48-115
3. Hoorn, Jan ten, *Reysboek door de Vereenigde Nederlandsche Provinciën en derzelver aangrenzende Landschappen en Koninkrijken*, 1689, p. 266 en 1700, p. 299
4. Berkenvelder, *Overnachtingen*
5. Hoogstraten, David van, en Schuer, Jan Lodewijk, *Het Groot Algemeen Historisch, Geographisch, Genealogisch en Oordeelkundig Woordenboek*, deel 10, p. 108-114
6. Van Hattum, *Geschiedenissen der stad Zwolle*, 1767, Eerste deel, Voorrede, p.2 verso

7. Dijk, Lydie van, 'Geen stad ligt zo prachtig ... Reizigers in Zwolle.' In: *Overijsselse Historische Bijdragen*, 128ste stuk, (2013), 97-135
8. 't Verhaal van een Vermakelijke Reyse, gedaan in Overijssel, Zuyd- en Noord-Holland, met 't Spiegel-jagt de Neptunus. Door eenige Liefhebbers van Leyden, in den jare 1692
9. Streng, J.C., *Het is thans zeer briljant; Aspecten van het Zwolse culturele leven tijdens de overgang van ancien regime naar moderne tijd*, 1999, p. 106-111
10. Wetering, Jan van de, *Zwolle in Zicht; de Grand Tour van Gerard ter Borch de Oude*, www.zwolsehistorischevereniging.nl
11. Kettering, Alison Mc Neil, *Drawings from the Ter Boch Studio Estate in the Rijksmuseum*, Den Haag 1988, p. 628-629
12. Molster, J.A., 'Een middag te Boschwijk', in *Neerlands Verleden*, 1852
13. Mak, Geert en Mathijsen, Marita (bezorgd door), *Lopen met van Lennep; De zomer van 1823. Dagboek van zijn voetreis door Nederland*, 2000
14. Meerten-Schilperoort, A.B. van, *Het Noorden van ons vaderland*, Assen 1840, p. 251
15. *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 23 oktober 1943 en www.DBNL, lemma Coenraad Willem baron van Dedem
16. Aa, A.J. van der, *Nederland; Handboekje voor reizigers door ons vaderland*, 1849, p. 348
17. *Wat een Utrechenaar zag en hoorde bij de beursinwijding in Amsterdam en vervolgens te Kampen, Zwolle en Deventer, Zutphen en Arnhem*, Kampen, 1846
18. Wetering, Jan van de, 'In het spoor van Eli Heimans', in *Zwols Historisch Tijdschrift* 29 (2012), nr 3
19. *Zwolsche Schrijf-Almanak voor het jaar 1845*
20. Hogendorp, Gijsbert Karel van, *Aantekeningen op eene reis door de Veluwe, Overijssel en Drenthe, in den nazomer van 1819*
21. Schreber, D.G.M., bewerkt door dr. A. Drielsma, *Onze gezondheid, wat wij moeten weten en doen om te leven overeenkomstig de inrigting en wetten der menschelijke bewerktuiging*, 1862
22. Ridder Van Rappart, W., *Over het wandelen; Marschtraining en marschtechniek en over kaarten en kaartlezen*, 1918
23. *Zwolsche Schrijf-Almanak voor het jaar 1845*
24. *A handbook for travelers on the continent*, 1858 en POZC, 15 juni 1910
25. *Stadrecht van Zwolle, en reglement voor het edel schoutengerichte*, 1794
26. *Reglement van politie voor de gemeente Zwolle benevens alle verdere politie-besluiten dier gemeente, tot op heden*, 1848
27. Idem, voorwoord
28. In Coevorden en ook in Bad Bentheim staat een standbeeld van de drie podagristen.
29. Boom, Harm (onder schuilnaam), *Wat een Utrechenaar zag en hoorde bij de beurs-inwijding te Amsterdam*, Kampen, 1846
30. Sloet tot Oldhuis, mr. B.W.A.E. baron, 'Plan van Voortbrengselen' (...) in: *Tijdschrift van Staathuishoudkunde en Statistiek*, derde deel, 1846, p. 24-25
31. Baedeker, *Handbuch für Reisende*, editie België en Holland, p. 303
32. Elberts, W.A., *Historische wandelingen in en om Zwolle*, 1890
33. 's Gravesande, G.H., *De geschiedenis van de Nieuwe Gids*, 1955
34. Pot, mr. C.W., van der, *Zwolle's omgeving omstreeks 1900*, verschenen in 1960, het jaar van zijn overlijden.
35. POZC, 16 maart 1903
36. Van der Pot, *Zwolle's omgeving*, p.5-6
37. *Leeuwarder Courant*, 7 aug 1877
38. Kamp, A.W., *Eigen liedjes, vertalingen en bewerkingen*, z.j.
39. *Opregte Steenwijker Courant*, 30 november 1885
40. POZC, 29 september 1896
41. POZC, 21 september 1888
42. POZC, 28 mei 1906
43. POZC, 6 november 1895
44. POZC, 30 oktober 1895, 4 en 6 november 1895
45. POZC, 25 mei 1898 en 21 september 1898
46. POZC, 4 en 6 november 1895
47. Loo, C.J. van der, *Geïllustreerde Gids voor Zwolle en Omstreken*, Zwolle, 1895
48. Idem
49. Loo, C.J. van der, *Zwolle in woord en beeld; Practische Gids voor Zwolle en omstreken*, Zwolle, 1904
50. www.historischnieuwsblad.nl
51. POZC, 30 april 1909
52. De eerste vermelding van de afkorting van de Zwolse VVV in de *Zwolse Courant* dateert (voor zover mij bekend) van 12 maart 1925
53. *Zwolle in woord en beeld; Gids voor Zwolle en omstreken, opnieuw bewerkt ter gelegenheid van het 700-jarig bestaan van Zwolle als stad*, 1930
54. POZC, 12 maart 1925
55. POZC, 16 december 1929
56. POZC, 11 november 1935
57. POZC, 10 augustus 1940
58. POZC, 9 april 1941
59. POZC, 23 april 1937, 10 augustus 1940, 9 april 1941, 13 mei 1942, 2 juni 1943
60. *35 Iconen van ruimtelijke ordening in Nederland*, uitgave van het Ministerie van Infrastructuur en Milieu, Den Haag, 2012, p. 32

Vervolg:

‘Wie moet dit doen?’

In het vorige nummer van het Zwols Historisch Tijdschrift (ZHT 2020 nr. 2) stond een artikel van Kees Canters over het gebouwtje in de speeltuin van Assendorp (*‘Het gebouwtje van Speeltuinvereniging Assendorp aan de Hortensiastraat “Wie moet dit doen?”’*). Kees Canters onderzocht daarin wie de architect was van het speeltuincomplex uit de jaren dertig: de toenmalige directeur van de Technische Dienst architect J.G. Wiebenga of zijn collega (stads)architect W.B.M. Beumer. Wij ontvingen een uitgebreide reactie op dit artikel van Johan Teunis, die van 1974 tot 2015 werkzaam was bij Monumentenzorg in Zwolle, en laten deze reactie hier graag volgen.

Hallo redactie,

Allereerst een compliment voor Kees Canters voor een gedegen onderzoek naar de geschiedenis van de speeltuin en het speeltuingebouw aan de Hortensiastraat en de rol van de architecten Beumer en Wiebenga. Wat een prachtig onderwerp, een speeltuin en gebouw. Naar dit gebouw werd ik in de jaren vijftig gestuurd, als jochie met een dubbeltje in mijn hand om er zwart-wit films van de Dikke en de Dunne te gaan kijken.

Ik heb een aantal op- en aanmerkingen over het artikel. Niet als kritiek, maar als aanvullingen om het verhaal nog completer te maken.

- Allereerst, ik heb zelf diverse artikels over Wiebenga geschreven en samen met Jan de Jong [voormalig hoofd Monumentenzorg Zwolle, red.] de informatiebladen van Monumentenzorg en Archeologie gevuld. Ik ben een enorme fan van de werken van Jan Gerko Wiebenga en dat is niet voor niets. Architect / constructeur Wiebenga is betrokken geweest bij onder meer de schaaldaken van de Sphinxfabrieken in Maastricht en

het koepeldak van de Cenakelkerk te Nijmegen. Met architect Van der Vlugt bouwde hij in Groningen de MTS. In 1924-'25 werkte hij in New York. Voor architect Duiker berekende hij de constructies van sanatorium Zonnestraal (1926). In Aalsmeer bouwde hij als directeur gemeentewerken onder meer een woonhuis en de ULO-school. Met Duiker ontwierp hij verder in Den Haag de Nirwanaflats (1929). Hij werkte in 1929 met de architecten Brinkman en Van der Vlugt mee aan de Van Nellefabriek in Rotterdam (Werelderfgoed!), waar hij voor het eerst de constructie van de paddenstoelvloeren toepaste. In al zijn werken had hij de opzet een brug te slaan tussen techniek en kunst. Bij de restauraties van het voormalige Sophia Ziekenhuis en het Openluchtbad, die ik met de architecten van Henket mocht begeleiden, is mijn bewondering voor, zoals P. Bak in het gelijknamige boek zegt, de ‘apostel van het Nieuwe Bouwen’ alleen maar gestegen. Eigenlijk was Wiebenga te vooruitstrevend, te groot als opvolger van stadsarchitect Krook in het vooroorlogse, conservatief denkende Zwolle.

- Wat ik uit overlevering weet is dat Wiebenga op de werkvloer geen prettig mens moet zijn geweest. Tekenaar Raspe (in het verhaal van Canters genoemd) werd per 1 januari 1963 de eerste directeur van het bureau Huisvesting en Monumentenzorg in Zwolle. Aan zijn eerste medewerker, architect Piet Korteweg, vertelde hij tal van anekdotes. Korteweg vertelde die op zijn beurt weer aan mij, toen ik in 1974 in dienst was gekomen bij de gemeentelijke monumentenzorg.

- Ook uit het artikel ‘Meer dan een bak water alleen’ van Sjoekie De Bijll Nachenius en ondergetekende in het boek *We gaan vanmiddag naar het Openluchtbad* (2010) wordt duidelijk dat Wiebenga op de werkvloer tal van conflicten had met bestuurders, collegae en derden, zoals aannemers.

Redactie

De hoekoplossing / kop van het voormalige Sophia Ziekenhuis aan de Rhijnvis Feithlaan uit 1931-1935, door J.G. Wiebenga in samenwerking met architect J. van der Linden. De gevel van louter staal en glas die Wiebenga oorspronkelijk in gedachten had, moest op last van B en W aangepast worden. De in de jaren dertig door Wiebenga al geplande uitbreiding langs de Nieuwe Vecht werd rond 2010 verwezenlijkt. (Foto Hans Westerink, 2010)

- Blijft staan dat Beumer naast de toen al (inter)nationaal bekende Wiebenga een gedegen architect was. Beumer was een traditionalist, die vaak lijnrecht tegenover de stijl van Wiebenga stond. Voorbeelden: de gebouwen van het voormalige sportpark aan de Ceintuurbaan, begraafplaats de Kranenburg, plannen voor het voormalige openbare slachthuis aan de Veemarkt en tal van kleinere werken als transformatorhuisjes. Hij verdient dus echt wel de aandacht.

- Beumer, die al werkzaam was in Zwolle, had wellicht verwacht dat hij geheel in de lijn van de traditie de opvolger van stadsarchitect Krook zou worden, die na een conflict medio 1930 eervol ontslag kreeg. Het werd buitenstaander Wiebenga, dat heeft Beumer waarschijnlijk nooit goed kunnen verkroppen. Gedurende de tijd dat Wiebenga hier werkte, was Beumer zo goed

als zeker de stille kracht achter de vaak heftige oppositie tegen Wiebenga. In plaatselijke bladen werden hele kolommen gewijd aan de technische dienst van Wiebenga. Zelfs in de *Nieuwe Rotterdammer* verscheen een artikel over het desavoueren van een hoofdbtenaar in Zwolle. In één van deze bladen verscheen een artikel met de kop 'Het paard van Troje', waar de gebeurtenissen bij de technische dienst werden vergeleken met dat hoofdstuk uit de Griekse Mythologie. Daarna volgt op niet mis te verstane wijze kritiek op de dienst, haar directeur en het Zwolse stadsbestuur. Gezien de technische bijzonderheden moeten ze geïnspireerd zijn door één of meer leden van het personeel van de technische dienst.

- Wat ook niet bijgedragen zal hebben aan de verhoudingen tussen Wiebenga en Beumer was de start van het werk van Wiebenga aan het zwem-

bad. Als waarnemend directeur gemeentewerken had Beumer een plan klaarliggen voor het realiseren van een openluchtbad aan de Brederostraat. Naast een zwembad met drie bassins waren ook een oefenterrein, voetbalterrein en kleedkamers in het plan opgenomen. Wiebenga kreeg echter in juni 1931 van B en W opdracht om een zwembad te ontwerpen. Hij schoof het plan van Beumer ter zijde en in maart 1932 presenteerde hij een ander plan, gesitueerd op een andere locatie.

- Het briefje met de aantekening 'Wie moet dat doen' heb ik in het verleden gezien. Pracht titel voor het artikel. Het geeft volgens mij ook aan dat Wiebenga, ook al was hij niet de ontwerper, steeds meekeek en als directeur van de technische dienst toch de eindverantwoordelijke was.

- Als ambtenaar in gemeentelijke dienst was Wiebenga in zijn vrijheid beperkter dan wat hij als constructeur / architect gewend was. Zowel bij de uitvoering van de duiktorens bij het Openluchtbad als bij de gevels van het Sophia Ziekenhuis liep hij hier pijnlijk tegen aan.

- Over J. van der Linden en het Sophia Ziekenhuis nog het volgende: er bestond vanuit het gemeentebestuur argwaan over de dunne vloeren die Wiebenga wilde laten uitvoeren. Ook was er kritiek op het ontwerp van de gevels. Wiebenga paste glasvliesgevels toe, dus gevels zonder borstwering. Een logisch vervolg op de gevels van Zonnestraal. De welstandscommissie had ook bezwaar. Wiebenga, gesteund door collegae van het Nieuwe Bouwen, kon het gemeentebestuur niet overtuigen. Zonder medeweten van Wiebenga werd architect Van der Linden gevraagd het plan aan te passen. De glasvliesgevel verdween en er kwam een gevel met borstwering.

- Collegae zullen hem waarschijnlijk een waaghals hebben gevonden, maar door zijn grote ervaring met betontechnieken was Wiebenga bij het zwembad in staat bassins en duiktorens slank te dimensioneren. Ook hier ontstond bij de gemeente (onterecht) wantrouwen over de sterkte van de duiktorens.

- De bouw van het openbare slachthuis op het terrein van de Veemarkt moest de kroon op het werk van Wiebenga worden. Al zijn ideeën over het Nieuwe Bouwen en efficiënt werken kon hij

hier in kwijt. Hij begon met de plannen van zijn voorganger Krook in de prullenmand te gooien. Zijn ontwerp had Wiebenga in 1932 gered. Er kwam geen goedkeuring van de Keuringsdienst van Waren. Tegelijkertijd ontstonden er organisatorische problemen bij de Technische Dienst waarvan Wiebenga directeur was. Het werk werd hem uit handen genomen en opgedragen aan Beumer (in het verleden heb ik prachtige tekeningen daarvan van de hand van Beumer gezien in het voormalige Gemeentearchief).

- Aan het eind van zijn artikel roept Kees Canters de vraag op of het speeltuingebouwje wel of niet gerestaureerd zou moeten worden. Ik zou de waardering voor het gebouw met aanbouwen laten bepalen door een bouwhistoricus en de welstands-/monumentencommissie. Of het gebouw aan restauratie toe is zou een restauratiearchitect en of de monumentenwacht kunnen bepalen.

Tot slot, Wiebenga moet uiteraard in z'n waarde blijven, maar het gaat mij er om dat ook Beumer de eer krijgt die hij verdient. Dat zal Kees Canters denk ik met mij eens zijn.

Vriendelijke groet,
Johan Teunis

De aula van begraafplaats Kranenburg naar een ontwerp uit 1931 van W.B.M. Beumer. De begraafplaats werd in 1933 in gebruik genomen. (Foto Hans Westerink, 2012)

Oud Nieuws

Een onverwachte, maar kritische bezoeker

Kiekès Agterom

Zwol, 8 mei 1710.

De afgelopen dagen verbleven in onze stad Herr Zacharias Conrad von Uffenbach, een ondanks zijn 27 jaren al geleerde inwoner van Frankfurt am Main, en zijn vier jaar jongere broeder Johann Friedrich. De beide heren kwamen vanuit Friesland en waren eerst van de Lemmer via Kuinre, Blokzijl en Genemuiden naar Kampen gereisd. Met de bolderwagen, de bekende overhuifde boerenwagen op vier wielen en zonder veren, waren zij op 2 mei in de namiddag hier ter stede gearriveerd. Tijdens hun bezoek verbleven zij in 'De Gekroonde Münster' op De Dijk.¹ Afgelopen dinsdag reisden zij naar Deventer, om vandaar verder te gaan naar de steden van Utrecht en Holland. Zacharias Conrad von Uffenbach heeft de bedoeling over zijn tour door de Nederlanden en andere landen een boek te publiceren. Als schrijvend reiziger wil hij daarin ook commentaar geven op waarnemingen van enkele van zijn voorgangers.

Zacharias Conrad von Uffenbach, omstreeks 1715. Anoniem. (Uit: Een plezierreis in de zomer van 1718)

Afgelopen maandagmiddag kregen wij in bovengenoemd logement, onder het genot van een voorgestopt pijpje en een kop koffie met verse geitenmelk, de gelegenheid beleefdelijk te informeren naar de eerste indrukken en ervaringen van de beide broers.² De tijd na het avondmaal hadden zij gereserveerd voor de nachtrust, want de volgende ochtend, zo was het plan, wilden zij reeds te vier uur beginnen aan de reis naar Deventer, de derde stad aan de IJssel die zij wensten te bezoeken. De oudste van de twee heren stond ons te woord.

Een hoge dunk van de eerste IJsselstad die zij op hun reis tegenkwamen, zo vernamen wij van Herr Zacharias Conrad von Uffenbach reeds voor aanvang van het eigenlijke gesprek, had hij bepaald niet gekregen; al kon hij in Kampen nog

Oud Nieuws

In de rubriek 'Oud Nieuws' neemt de journalist in de verleden tijd Kiekès Agterom, een alter ego van de historicus Wim Coster, het lezerspubliek anno 2020 mee naar een bijzondere gebeurtenis in het verleden. In dit geval het bezoek van de gebroeders Von Uffenbach aan Zwolle, van 2 tot 5 mei 1710.

wel de Boven- en de Buitenkerk waarderen. De lovende beschrijving van het tolhuisje aldaar, door een landgenoot, de reisschrijver Zeiller, deed hem echter spontaan in lachen uitbarsten: 'Het was een zeer klein huisje van gebakken stenen, waaraan niets bijzonders te zien was!'

Thorbeckegracht 64 omstreeks 1880. In dit pand was begin achttiende eeuw het logement De Gekroonde Münster gevestigd. (Collectie HCO)

Hij toonde zich dan ook een kritisch beschouwer, met geheel eigen voorkeuren. Gevraagd naar zijn eerste indrukken van alhier antwoordde de bezoeker uit het land van de Hessen *unverfroren*, zo mogen wij wel zeggen: 'De stad wilde ons niet behagen, want de straten zijn zeer onregelmatig, smal en slecht. Het ziet er ook hier op de straten, net als in de huizen, niet echt Hollands uit, maar zeer smerig en onzindelijk. Er vielen ons direct twee dingen op, die nu niet bepaald duiden op een goed beleid. Want zegt niet het spreekwoord dat het bestuur van een stad te vergelijken is met een uurwerk? Welnu, klokken hoor je hier heel weinig en dan slaan ze ook nog niet eens op tijd! En van een carillon zoals je dat hoort in andere steden van de Provinciën, verneem je al helemaal niets. Bovendien zijn de straten niet alleen smal en slecht, maar ook zeer onzindelijk, terwijl het er krioelt van de bedelaars, wat je in andere steden veel minder ziet.'

Zaterdag jongstleden wandelden de gebroeders op de stadswallen om de vesting te bekijken, maar Zacharias vond dat ze lang niet zo diep en breed waren als Marperger ze had beschreven in zijn *Europäische Reisen*.³ 'De grachten waren van middelmatige grootte, op sommige plaatsen zeer smal, de wallen en de bouwwerken eveneens. Tussen de Diezerpoort en de Kamperpoort waren ze zelfs erg vervallen.'⁴

Kerken in Zwol

Ook over de kerken en het kerkelijk leven in Zwol had hij een paar kritische noten te kraken. 'Gistermiddag kwam ik samen met mijn broer tijdens een wandeling in de Bethlehemskerk. Er werd juist catechisatie gehouden over het achtste gebod van het achterklappen, "Gij zult niet stelen". Het verwonderde mij zeer dat er alleen maar oude lieden in de kerk zaten, terwijl de catechisatie toch juist is bedoeld voor kinderen. Het waren de oude mannen, die de een na de ander antwoord gaven op de vragen van de predikant.'

De Onze Lieve Vrouwekerk vond de geachte bezoeker nauwelijks de moeite waard. Helaas moesten wij hem daarin gelijk geven, want dit godshuis is tegenwoordig nu eenmaal, in zijn woorden, 'woest en vervallen'.

Over de Grote of Sint Michaëlskerk was hij beter te spreken. Hij noemde het een 'recht schoon, groot, hoog, helder en voortreffelijk gebouw.' De preekstoel vond hij mooi en het hout-

De Bethlehemskerk, boven midden, Grote of St Michaëlskerk, midden, en de Onze Lieve Vrouwekerk, onder, op de kaart van Blaeu (uitsnede), omstreeks 1650. De Grote Kerk hier nog met toren, die was zo'n dertig jaar voor het bezoek van de gebroeders Von Uffenbach ingestort en toen verder neergehaald. Een achtkantige lage toren met de consistoriekamer werd daarvoor in de plaats opgetrokken. Van Leenhof en Tydeman bewoonden allebei een huis aan de Grote Markt, tussen de Oude Vismarkt en de Sassenstraat. Nu gelegen op het rijtje Grote Markt 1 tot en met 6. (Collectie HCO)

snijwerk achtte hij de moeite waard. ‘De koster kon me niet vertellen,’ verbaasde hij zich, ‘wie de maker was, maar onder de preekstoel vond ik een inscriptie waarin diens naam werd genoemd, Adam Straes van Weilborg, uit Nassau. Er stonden trouwens meer spreuken op de preekstoel, maar die waren nóch in goed Nederlands, nóch in goed Duits geschreven!’ (Wij vroegen ons af waar de reiziger zijn blijkbaar grondige kennis van onze taal vandaan had, maar dit geheel terzijde.) Hoe dan ook, onze preekstoel haalde het volgens hem zeker niet bij die van Bolsward. In de consistoriekamer was hij onder de indruk geraakt van het schilderij uit 1691 van onze vermaarde Hendrick ten Oever, met de vijf predikanten en de koster. ‘Als je in de kerk van beneden naar boven kijkt, dan lijkt het net alsof de mensen daar in levende lijve zitten,’ toonde hij zijn bewondering.

Frederik van Leenhof

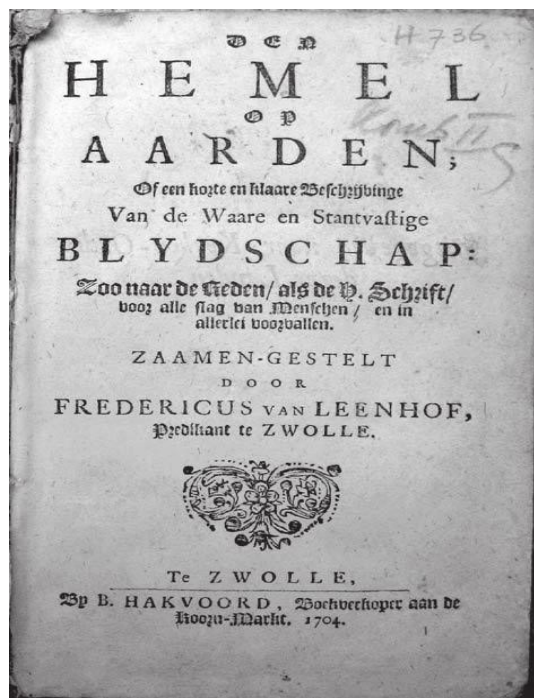
Over één van de geportretteerden, de thans zo omstreden Frederik van Leenhof (die op het schil-

derij met een pen in de hand is te zien), had hij meer te melden. Deze van spinozistische ideeën verdachte predikant had hij namelijk vereerd met een bezoek. *Herr Von Uffenbach* wilde helaas niet ingaan op de inhoud van het controversiële boek, *Den Hemel op Aarden*, van zijn gastheer.

Wij volstaan hier daarom met een korte kenschets van het door een onzer stadgenoten (de uitgever, voorzanger en catechiseermeester Berend Hakvoord), uitgegeven werkje. Reeds (te) lang heeft het voor landelijke commotie gezorgd en op kerkelijke vergaderingen ter discussie gestaan. En dat terwijl de auteur eenvoudigweg stelt dat ‘de ware godsdienst’ de mens moet opvoeden tot ‘het ware geluk’, ook al tijdens het aardse leven. Muziek bijvoorbeeld, en wij geven hem daarin graag gelijk (!), is volgens de eerwaarde Van Leenhof, een buitengewoon probaat middel om de blijdschap te bevorderen. Fundamenteel is zijn inzicht dat de hemel niet een aanwijsbare plek is, maar meer een gemoedstoestand. Hetzelfde, maar dan voor een omgekeerde gemoedstoestand, geldt in zijn ogen

Detail van het schilderij van Hendrick ten Oever (1639-1716) uit 1691 van vijf Zwolse predikanten en een koster. Van Leenhof is de tweede van rechts, met de penneveer in zijn hand. (Foto particulier)

voor de hel. *Carpe Diem!* wil hij zijn lezers als het ware toeroepen, vrij vertaald: 'pluk de boterbloemetjes!'

Maar goed, terug naar onze op zijn minst ietwat eigenzinnige bezoeker. Volgens Herr Von Uffenbach zou niemand naar het boekje hebben omgekeken, als de heer Van Leenhof (of zijn uitgever, omwille van de verkoop, wie zal het zeggen...) het maar gewoon een andere titel had gegeven. 'Theologanten zijn nu eenmaal verklaarde vijanden van nieuwigheden, dus van een nieuwe hemel – en dan nog wel op aarde! – willen ze natuurlijk al helemaal niets weten.' Over de auteur in kwestie liet hij zich niet direct vlelend uit, al had deze wel zijn sympathie. 'Hij is een man van in de veertig', begon hij, maar wij moesten de spreker corrigeren, want de predikant werd reeds in 1647 te Middelburg geboren en staat sinds 1680 in Zwolle. 'Hoe dan ook', vervolgde onze gast en gastheer tegelijk, 'hij heeft zeer grote predikgaven en daarom én om zijn humaniteit is hij geliefd, zowel bij het volk als bij de voornaamsten in de stad en de Staten van de Provincie. Maar door dat boek hebben een paar lieden *qui classicum ceci-*

nere ['die de bazuin bliezen', KA] ervoor gezorgd dat hij zich de woede van de hele geestelijkheid van alle provinciën op de hals heeft gehaald.'

Uiteraard zijn al deze feiten ons, en naar wij vermoeden de meesten onder onze lezers, bekend. Wij konden Herr Von Uffenbach nog meedelen, dat de Magistraat alhier en de Staten van de Provincie trachten de predikant voor het ambt te behouden, maar het blijft de vraag hoe het allemaal zal aflopen. Juist deze week, zo wordt beweerd, zou hij voor het laatst prediken. Al zou hij wel door mogen gaan met het toedienen van het Avondmaal, het dopen en het bezoeken van zieken en dergelijke, maar niet met de catechisatie. Zijn bezoldiging zou worden voortgezet. Van de Magistraat kreeg hij tot nu toe duizend gulden per jaar, wat er in de nabije toekomst achthonderd zouden worden. Van de Staten kreeg hij niets en die zouden hem nu vierhonderd gulden betalen, zodat hij er per saldo zelfs tweehonderd op vooruit zou gaan.

Het leek ons echter, dat deze zaken minder de belangstelling hadden van Herr Von Uffenbach, die tegenover ons met zijn oordeel over de persoon van de verafgode én verafschuwde predikant nogal onverwacht uit de hoek kwam. 'Hij ziet er slim genoeg uit, maar als je met hem praat, valt het met zijn geleerdheid nogal tegen.' Veel meer was hij onder de indruk van diens verzameling koppen van Romeinse keizers, die in Leiden in brons gegoten waren, en schilderijen en prenten. In het bijzonder verbaasde hij zich over een prent die op een plank was gelijmd. 'Het zag er allemaal zó natuurlijk uit, dat je, ook als je er vlakbij stond, het bedrog niet in de gaten had, tot je hem aanraakte en voelde dat het maar doek was.' (De naam van het 'bedriegertje' noteerde de bezoeker helaas niet en wij wilden onze predikant, in deze voor hem zo moeilijke dagen vol van beschuldiging, spot en aanklacht, hierover ook niet lastigvallen met navraag. Het is echter niet aanmerkelijk dat dit *trompe-l'oeil* afkomstig is van een plaatselijke kunstenaar, een dergelijk werk is ons althans niet bekend.)⁵

Boekverkooper Tydeman en uurwerkmaker Bramer

Gewoongetrouw ging Herr Von Uffenbach ook in onze stad naar een boekhandel. En zo kwam hij

Links: Titelpagina van het omstreden boek van Frederik van Leenhof, Den Hemel op Aarden, uitgave uit 1704 (tweede druk) door Berend Hakvoord uit Zwolle. (Internet)

Rechts: Uurwerkmaker Willem Bramer vervaardigde in 1728 een staand horloge, dat nog altijd in de Schepenzaal van het stadhuis staat. Hier de wijzerplaat van dat uurwerk. (Collectie HCO)

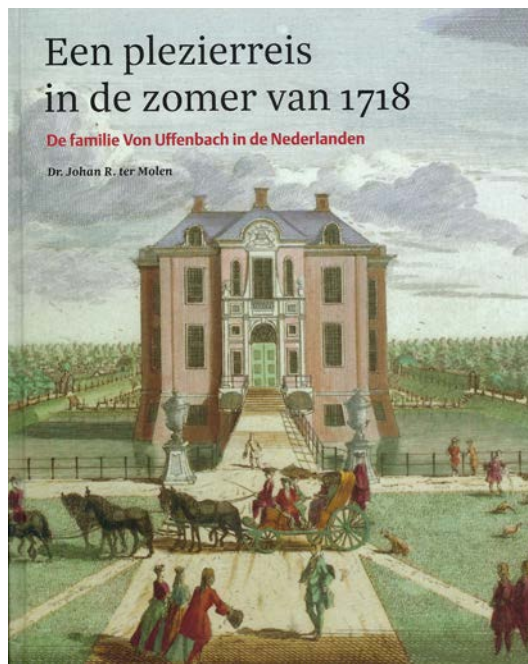
De lijst van Zwolse predikanten van 1579 tot 1945, op de muur van de consistoriekamer. Van Leenhof is de zevende van onderen in de linker kolom. (Foto particulier)

Naamlijst der Predikanten sedert de Reformatie der Nederl. Herv. Gemeente te Zwolle gediend hebben of nog dienen			
P. Sanderbergius.	1579	J. P. P. P.	1714-1718
A. Sanderbergius.	1580-1597	J. P. P. P.	1718-1722
A. Sanderbergius.	1598	J. P. P. P.	1722-1726
A. Sanderbergius.	1599	J. P. P. P.	1726-1730
A. Sanderbergius.	1600	J. P. P. P.	1730-1734
A. Sanderbergius.	1601	J. P. P. P.	1734-1738
A. Sanderbergius.	1602	J. P. P. P.	1738-1742
A. Sanderbergius.	1603	J. P. P. P.	1742-1746
A. Sanderbergius.	1604	J. P. P. P.	1746-1750
A. Sanderbergius.	1605	J. P. P. P.	1750-1754
A. Sanderbergius.	1606	J. P. P. P.	1754-1758
A. Sanderbergius.	1607	J. P. P. P.	1758-1762
A. Sanderbergius.	1608	J. P. P. P.	1762-1766
A. Sanderbergius.	1609	J. P. P. P.	1766-1770
A. Sanderbergius.	1610	J. P. P. P.	1770-1774
A. Sanderbergius.	1611	J. P. P. P.	1774-1778
A. Sanderbergius.	1612	J. P. P. P.	1778-1782
A. Sanderbergius.	1613	J. P. P. P.	1782-1786
A. Sanderbergius.	1614	J. P. P. P.	1786-1790
A. Sanderbergius.	1615	J. P. P. P.	1790-1794
A. Sanderbergius.	1616	J. P. P. P.	1794-1798
A. Sanderbergius.	1617	J. P. P. P.	1798-1802
A. Sanderbergius.	1618	J. P. P. P.	1802-1806
A. Sanderbergius.	1619	J. P. P. P.	1806-1810
A. Sanderbergius.	1620	J. P. P. P.	1810-1814
A. Sanderbergius.	1621	J. P. P. P.	1814-1818
A. Sanderbergius.	1622	J. P. P. P.	1818-1822
A. Sanderbergius.	1623	J. P. P. P.	1822-1826
A. Sanderbergius.	1624	J. P. P. P.	1826-1830
A. Sanderbergius.	1625	J. P. P. P.	1830-1834
A. Sanderbergius.	1626	J. P. P. P.	1834-1838
A. Sanderbergius.	1627	J. P. P. P.	1838-1842
A. Sanderbergius.	1628	J. P. P. P.	1842-1846
A. Sanderbergius.	1629	J. P. P. P.	1846-1850
A. Sanderbergius.	1630	J. P. P. P.	1850-1854
A. Sanderbergius.	1631	J. P. P. P.	1854-1858
A. Sanderbergius.	1632	J. P. P. P.	1858-1862
A. Sanderbergius.	1633	J. P. P. P.	1862-1866
A. Sanderbergius.	1634	J. P. P. P.	1866-1870
A. Sanderbergius.	1635	J. P. P. P.	1870-1874
A. Sanderbergius.	1636	J. P. P. P.	1874-1878
A. Sanderbergius.	1637	J. P. P. P.	1878-1882
A. Sanderbergius.	1638	J. P. P. P.	1882-1886
A. Sanderbergius.	1639	J. P. P. P.	1886-1890
A. Sanderbergius.	1640	J. P. P. P.	1890-1894
A. Sanderbergius.	1641	J. P. P. P.	1894-1898
A. Sanderbergius.	1642	J. P. P. P.	1898-1902
A. Sanderbergius.	1643	J. P. P. P.	1902-1906
A. Sanderbergius.	1644	J. P. P. P.	1906-1910
A. Sanderbergius.	1645	J. P. P. P.	1910-1914
A. Sanderbergius.	1646	J. P. P. P.	1914-1918
A. Sanderbergius.	1647	J. P. P. P.	1918-1922
A. Sanderbergius.	1648	J. P. P. P.	1922-1926
A. Sanderbergius.	1649	J. P. P. P.	1926-1930
A. Sanderbergius.	1650	J. P. P. P.	1930-1934
A. Sanderbergius.	1651	J. P. P. P.	1934-1938
A. Sanderbergius.	1652	J. P. P. P.	1938-1942
A. Sanderbergius.	1653	J. P. P. P.	1942-1946
A. Sanderbergius.	1654	J. P. P. P.	1946-1950
A. Sanderbergius.	1655	J. P. P. P.	1950-1954
A. Sanderbergius.	1656	J. P. P. P.	1954-1958
A. Sanderbergius.	1657	J. P. P. P.	1958-1962
A. Sanderbergius.	1658	J. P. P. P.	1962-1966
A. Sanderbergius.	1659	J. P. P. P.	1966-1970
A. Sanderbergius.	1660	J. P. P. P.	1970-1974
A. Sanderbergius.	1661	J. P. P. P.	1974-1978
A. Sanderbergius.	1662	J. P. P. P.	1978-1982
A. Sanderbergius.	1663	J. P. P. P.	1982-1986
A. Sanderbergius.	1664	J. P. P. P.	1986-1990
A. Sanderbergius.	1665	J. P. P. P.	1990-1994
A. Sanderbergius.	1666	J. P. P. P.	1994-1998
A. Sanderbergius.	1667	J. P. P. P.	1998-2002
A. Sanderbergius.	1668	J. P. P. P.	2002-2006
A. Sanderbergius.	1669	J. P. P. P.	2006-2010
A. Sanderbergius.	1670	J. P. P. P.	2010-2014
A. Sanderbergius.	1671	J. P. P. P.	2014-2018
A. Sanderbergius.	1672	J. P. P. P.	2018-2022
A. Sanderbergius.	1673	J. P. P. P.	2022-2026
A. Sanderbergius.	1674	J. P. P. P.	2026-2030
A. Sanderbergius.	1675	J. P. P. P.	2030-2034
A. Sanderbergius.	1676	J. P. P. P.	2034-2038
A. Sanderbergius.	1677	J. P. P. P.	2038-2042
A. Sanderbergius.	1678	J. P. P. P.	2042-2046
A. Sanderbergius.	1679	J. P. P. P.	2046-2050
A. Sanderbergius.	1680	J. P. P. P.	2050-2054
A. Sanderbergius.	1681	J. P. P. P.	2054-2058
A. Sanderbergius.	1682	J. P. P. P.	2058-2062
A. Sanderbergius.	1683	J. P. P. P.	2062-2066
A. Sanderbergius.	1684	J. P. P. P.	2066-2070
A. Sanderbergius.	1685	J. P. P. P.	2070-2074
A. Sanderbergius.	1686	J. P. P. P.	2074-2078
A. Sanderbergius.	1687	J. P. P. P.	2078-2082
A. Sanderbergius.	1688	J. P. P. P.	2082-2086
A. Sanderbergius.	1689	J. P. P. P.	2086-2090
A. Sanderbergius.	1690	J. P. P. P.	2090-2094
A. Sanderbergius.	1691	J. P. P. P.	2094-2098
A. Sanderbergius.	1692	J. P. P. P.	2098-2102
A. Sanderbergius.	1693	J. P. P. P.	2102-2106
A. Sanderbergius.	1694	J. P. P. P.	2106-2110
A. Sanderbergius.	1695	J. P. P. P.	2110-2114
A. Sanderbergius.	1696	J. P. P. P.	2114-2118
A. Sanderbergius.	1697	J. P. P. P.	2118-2122
A. Sanderbergius.	1698	J. P. P. P.	2122-2126
A. Sanderbergius.	1699	J. P. P. P.	2126-2130
A. Sanderbergius.	1700	J. P. P. P.	2130-2134
A. Sanderbergius.	1701	J. P. P. P.	2134-2138
A. Sanderbergius.	1702	J. P. P. P.	2138-2142
A. Sanderbergius.	1703	J. P. P. P.	2142-2146
A. Sanderbergius.	1704	J. P. P. P.	2146-2150
A. Sanderbergius.	1705	J. P. P. P.	2150-2154
A. Sanderbergius.	1706	J. P. P. P.	2154-2158
A. Sanderbergius.	1707	J. P. P. P.	2158-2162
A. Sanderbergius.	1708	J. P. P. P.	2162-2166
A. Sanderbergius.	1709	J. P. P. P.	2166-2170
A. Sanderbergius.	1710	J. P. P. P.	2170-2174
A. Sanderbergius.	1711	J. P. P. P.	2174-2178
A. Sanderbergius.	1712	J. P. P. P.	2178-2182
A. Sanderbergius.	1713	J. P. P. P.	2182-2186
A. Sanderbergius.	1714	J. P. P. P.	2186-2190
A. Sanderbergius.	1715	J. P. P. P.	2190-2194
A. Sanderbergius.	1716	J. P. P. P.	2194-2198
A. Sanderbergius.	1717	J. P. P. P.	2198-2202
A. Sanderbergius.	1718	J. P. P. P.	2202-2206
A. Sanderbergius.	1719	J. P. P. P.	2206-2210
A. Sanderbergius.	1720	J. P. P. P.	2210-2214
A. Sanderbergius.	1721	J. P. P. P.	2214-2218
A. Sanderbergius.	1722	J. P. P. P.	2218-2222
A. Sanderbergius.	1723	J. P. P. P.	2222-2226
A. Sanderbergius.	1724	J. P. P. P.	2226-2230
A. Sanderbergius.	1725	J. P. P. P.	2230-2234
A. Sanderbergius.	1726	J. P. P. P.	2234-2238
A. Sanderbergius.	1727	J. P. P. P.	2238-2242
A. Sanderbergius.	1728	J. P. P. P.	2242-2246
A. Sanderbergius.	1729	J. P. P. P.	2246-2250
A. Sanderbergius.	1730	J. P. P. P.	2250-2254
A. Sanderbergius.	1731	J. P. P. P.	2254-2258
A. Sanderbergius.	1732	J. P. P. P.	2258-2262
A. Sanderbergius.	1733	J. P. P. P.	2262-2266
A. Sanderbergius.	1734	J. P. P. P.	2266-2270
A. Sanderbergius.	1735	J. P. P. P.	2270-2274
A. Sanderbergius.	1736	J. P. P. P.	2274-2278
A. Sanderbergius.	1737	J. P. P. P.	2278-2282
A. Sanderbergius.	1738	J. P. P. P.	2282-2286
A. Sanderbergius.	1739	J. P. P. P.	2286-2290
A. Sanderbergius.	1740	J. P. P. P.	2290-2294
A. Sanderbergius.	1741	J. P. P. P.	2294-2298
A. Sanderbergius.	1742	J. P. P. P.	2298-2302
A. Sanderbergius.	1743	J. P. P. P.	2302-2306
A. Sanderbergius.	1744	J. P. P. P.	2306-2310
A. Sanderbergius.	1745	J. P. P. P.	2310-2314
A. Sanderbergius.	1746	J. P. P. P.	2314-2318
A. Sanderbergius.	1747	J. P. P. P.	2318-2322
A. Sanderbergius.	1748	J. P. P. P.	2322-2326
A. Sanderbergius.	1749	J. P. P. P.	2326-2330
A. Sanderbergius.	1750	J. P. P. P.	2330-2334
A. Sanderbergius.	1751	J. P. P. P.	2334-2338
A. Sanderbergius.	1752	J. P. P. P.	2338-2342
A. Sanderbergius.	1753	J. P. P. P.	2342-2346
A. Sanderbergius.	1754	J. P. P. P.	2346-2350
A. Sanderbergius.	1755	J. P. P. P.	2350-2354
A. Sanderbergius.	1756	J. P. P. P.	2354-2358
A. Sanderbergius.	1757	J. P. P. P.	2358-2362
A. Sanderbergius.	1758	J. P. P. P.	2362-2366
A. Sanderbergius.	1759	J. P. P. P.	2366-2370
A. Sanderbergius.	1760	J. P. P. P.	2370-2374
A. Sanderbergius.	1761	J. P. P. P.	2374-2378
A. Sanderbergius.	1762	J. P. P. P.	2378-2382
A. Sanderbergius.	1763	J. P. P. P.	2382-2386
A. Sanderbergius.	1764	J. P. P. P.	2386-2390
A. Sanderbergius.	1765	J. P. P. P.	2390-2394
A. Sanderbergius.	1766	J. P. P. P.	2394-2398
A. Sanderbergius.	1767	J. P. P. P.	2398-2402
A. Sanderbergius.	1768	J. P. P. P.	2402-2406
A. Sanderbergius.	1769	J. P. P. P.	2406-2410
A. Sanderbergius.	1770	J. P. P. P.	2410-2414
A. Sanderbergius.	1771	J. P. P. P.	2414-2418
A. Sanderbergius.	1772	J. P. P. P.	2418-2422
A. Sanderbergius.	1773	J. P. P. P.	2422-2426
A. Sanderbergius.	1774	J. P. P. P.	2426-2430
A. Sanderbergius.	1775	J. P. P. P.	2430-2434
A. Sanderbergius.	1776	J. P. P. P.	2434-2438
A. Sanderbergius.	1777	J. P. P. P.	2438-2442
A. Sanderbergius.	1778	J. P. P. P.	2442-2446
A. Sanderbergius.	1779	J. P. P. P.	2446-2450
A. Sanderbergius.	1780	J. P. P. P.	2450-2454
A. Sanderbergius.	1781	J. P. P. P.	2454-2458
A. Sanderbergius.	1782	J. P. P. P.	2458-2462
A. Sanderbergius.	1783	J. P. P. P.	2462-2466
A. Sanderbergius.	1784	J. P. P. P.	2466-2470
A. Sanderbergius.	1785	J. P. P. P.	2470-2474
A. Sanderbergius.	1786	J. P. P. P.	2474-2478
A. Sanderbergius.	1787	J. P. P. P.	2478-2482
A. Sanderbergius.	1788	J. P. P. P.	2482-2486
A. Sanderbergius.	1789	J. P. P. P.	2486-2490
A. Sanderbergius.	1790	J. P. P. P.	2490-2494
A. Sanderbergius.	1791	J. P. P. P.	2494-2498
A. Sanderbergius.	1792	J. P. P. P.	2498-2502
A. Sanderbergius.	1793	J. P. P. P.	2502-2506
A. Sanderbergius.	1794	J. P. P. P.	2506-2510
A. Sanderbergius.	1795	J. P. P. P.	2510-2514
A. Sanderbergius.	1796	J. P. P. P.	2514-2518
A. Sanderbergius.	1797	J. P. P. P.	2518-2522
A. Sanderbergius.	1798	J. P. P. P.	2522-2526
A. Sanderbergius.	1799	J. P. P. P.	2526-2530
A. Sanderbergius.	1800	J. P. P. P.	2530-2534
A. Sanderbergius.	1801	J. P. P. P.	2534-2538
A. Sanderbergius.	1802	J. P. P. P.	2538-2542
A. Sanderbergius.	1803	J. P. P. P.	2542-2546
A. Sanderbergius.	1804	J. P. P. P.	2546-2550
A. Sanderbergius.	1805	J. P. P. P.	2550-2554
A. Sanderbergius.	1806	J. P. P. P.	2554-2558
A. Sanderbergius.	1807	J. P. P. P.	2558-2562
A. Sanderbergius.	1808	J. P. P. P.	2562-2566
A. Sanderbergius.	1809	J. P. P. P.	2566-2570
A. Sanderbergius.	1810	J. P. P. P.	2570-2574
A. Sanderbergius.	1811	J. P. P. P.	2574-2578
A. Sanderbergius.	1812	J. P. P. P.	2578-2582
A. Sanderbergius.	1813	J. P. P. P.	2582-2586
A. Sanderbergius.	1814	J. P. P. P.	2586-2590
A. Sanderbergius.	1815	J. P. P. P.	2590-2594
A. Sanderbergius.	1816	J. P. P. P.	2594-2598
A. Sanderbergius.	1817	J. P. P. P.	2598-2602
A. Sanderbergius.	1818	J. P. P. P.	2602-2606
A. Sanderbergius.	1819	J. P. P. P.	2606-2610
A. Sanderbergius.	1820	J. P. P. P.	2610-2614
A. Sanderbergius.	1821	J. P. P. P.	2614-2618
A. Sanderbergius.	1822	J. P. P. P.	2618-2622
A. Sanderbergius.	1823	J. P. P. P.	2622-2626
A. Sanderbergius.	1824	J. P. P. P.	2626-2630
A. Sanderbergius.	1825	J. P. P. P.	2630-2634
A. Sanderbergius.	1826	J. P. P. P.	2634-2638
A. Sanderbergius.	1827	J. P. P. P.	2638-2642
A. Sanderbergius.	1828	J. P. P. P.	2642-2646
A. Sanderbergius.	1829	J. P. P. P.	2646-2650
A. Sanderbergius.	1830	J. P. P. P.	2650-2654
A. Sanderbergius.	1831	J. P. P. P.	2654-2658
A. Sanderbergius.	1832	J. P. P. P.	2658-2662
A. Sanderbergius.	1833	J. P. P. P.	2662-2666
A. Sanderbergius.	1834	J. P. P. P.	2666-2670
A. Sanderbergius.	1835	J. P. P. P.	

tot het boek *Een plezierreis in de zomer van 1718* van Johan R. ter Molen. Blijkbaar had het bezoek in 1710 Zacharias *cum suis* geen aanleiding geboden Zwolle acht jaar later met een tweede bezoek te vereren. Ook de rest van de provincie lieten de heren ditmaal links liggen. Het boek dat bijna drie eeuwen later over deze *Lustreise* verscheen, in Zwolle (!), biedt in woord en beeld echter een schat aan informatie over reizen in het Nederland van de vroege achttiende eeuw.⁹

Noten

1. Op de plaats van het tegenwoordige pand aan de Thorbeckegracht 64, aldus Otten, p. 86
2. De auteur heeft met vooruitziende blik onder andere gebruik gemaakt van de volgende bronnen: Jan Bijlsma, 'Predikt dan elkander de blijdschap in.' Frederik van Leenhof (1647-1713), een radicale verlichtingsman in Zwolle.' In: *Zwols Historisch Tijdschrift*, 36e jrg (2019) nr 1, 4-15; Lydie van Dijk, 'Geen stad ligt zo prachtig ... Reizigers in Zwolle.' In: *Overijsselse Historische Bijdragen*, 128ste stuk, (2013), 97-135; Jan ten Hove, *Geschiedenis van Zwolle*, Zwolle 2005; Jeanine Otten, 'Schone kunst in vieze huizen: het bezoek van de gebroeders Von Uffenbach aan Zwolle gedurende 2 tot 5 mei 1710.' In: *Zwols Historisch Tijdschrift*, 13e jrg (1996) nr 3, 86-93; B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis, 'Zacharias Conrad von Uffenbach in Overijssel, 1710. In: *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren*, 19 (1854), 257 e.v.; Jean (J.C.) Streng, *Zwols Biografisch Woordenboek*, Hilversum 2004
Zijn persoonlijke dank mag gelden voor:
G.A. Hartong te Deventer.
3. 'Paul Jacob Marperger, 1656-1730, schreef *Europäischen Reisen*. 'Dit boek is niet in een bibliotheek te vinden' aldus Van Dijk, 'Geen stad', noot 15
4. Van Dijk, 'Geen stad', 102
5. Ten Hove, *Geschiedenis van Zwolle*, 370
6. Streng, *Woordenboek*, 266
7. Otten, 'Schone kunst', 89
8. Het duurde nog 43 jaar, alvorens het voornemen van de reizende schrijver had geleid tot het door Joh. Fr. Gaum in drie delen uitgegeven boek: Z.C. von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und England*. Ulm & Memmingen 1753-1754
9. John R. ter Molen, *Een plezierreis in de zomer van 1718. De familie Von Uffenbach in de Nederlanden*. Zwolle 2017

Johan ter Molen, *Een plezierreis in de zomer van 1718, Waanders Zwolle 2017.*

Nieuws van onze website

www.zwolsehistorischevereniging.nl

Jan van de Wetering

Martin de Fluiter in actie. Hij en Jan van de Wetering zijn buiten onze vereniging ook bekend als 'de Vrolijke Pelgrims'. Ze wandelden samen vele 'camino's' in Spanje, Italië en Nederland. Hun reisverslagen (video's, foto's, verhalen en tekeningen) zijn te zien op de website www.devrolijkepelgrim.nl. (Foto Jan van de Wetering)

Op onze website www.zwolsehistorischevereniging.nl staat een gestaag groeiend aantal films en video's over de geschiedenis van Zwolle. Zeven video's zijn gemaakt door onze 'huisfilmer' Martin de Fluiter van Videoclub Zwolle, meestal in samenwerking met Jan van de Wetering, redacteur van de website. Een overzicht:

- De verdwenen kaak van Thomas a Kempis

Deze video is het reisverslag dat een kleine afvaardiging van de Zwolse Historische Vereniging in 2016 maakte naar klooster Saint-Pierre de Solesmes in Frankrijk. De reis was het slotakkoord van een jarenlange speurtocht door onze redacteur Lydie van Dijk (overleden in januari 2019) naar de kaak van Thomas a Kempis, die in de negentiende eeuw als relikwief werd meegenomen door een Franse monnik. Al die jaren hadden de kloosterlingen de kaak goed bewaard. Emotioneel was het moment waarop de Zwollenaren de kaak mochten zien.

- De historische wandelingen van Willem Elberts (drie video's)

Iedere liefhebber van de geschiedenis van Zwolle doet er goed aan het boek *Historische Wandelingen in en om Zwolle* te lezen. Het is aan het eind van de negentiende eeuw geschreven door Willem Elberts, een geschiedenisleraar aan de Rijks HBS te Zwolle. In de introductievideo 'Wie was Willem Elberts' maakt u in een kleine biografie nader kennis met deze bijzondere Zwollenaar. In de tweede video, 'Wandelingen met Willem Elberts', lopen we een eindje met hem mee door de Zwolse binnenstad. De derde aan Elberts gewijde video is 'Brand in de Peperbus' in 1815. Aan de hand van de teksten van Willem Elberts proberen we in deze video de geschiedenis van de brand te reconstrueren.

- Zwolse Rieks

Henk Seine is een Zwollenaar in hart en nieren. Velen kennen hem als zanger van carnavalsliedjes. De video is een interview met hem, waarin hij het verhaal van zijn leven vertelt en nog even laat horen dat hij het zingen niet verleert is, zoals in het liedje over zijn grootvader, die scheepsjager op de Dedemsvaart was.

- Zwolse balletjes

Het Zwolse Balletjeshuis op het Grote Kerkplein is niet uit Zwolle weg te denken. In de video wordt iets over de geschiedenis verteld en kijken we bovendien met de kok mee hoe hij de Zwolse balletjes maakt.

- De Grote Zwolle Quiz, 2018 en 2019

Sfeerimpressies van twee afleveringen van de Grote Zwolle Quiz.

Andere video's op onze website

Zeer de moeite waard is een film over *Zwolle in 1925*. Op onze site is zowel de originele zwartwitversie te zien als een spectaculair ingekleurde versie. Van geheel andere aard is een video van de stedenfilmer 'Walking Thomas'. Hij filmde zonder enig commentaar een langdurige wandeling door Zwolle in 2019. In de begeleidende tekst 'Een gat in de Zwolse tijd', houdt Jan van de Wetering een pleidooi voor het filmen en fotograferen van het hedendaagse Zwolle. In tijden van corona was het bijzonder om de video *Een interview met Ben Kam over de Spaanse griep* uit 2006 te zien. De oud-huisarts Ben Kam (overleden in 2015) was oud-voorzitter en erelid van de Zwolse Historische Vereniging.

De Oude Vismarkt in 1925, screenshot uit de ingekleurde film 'Zwolle in 1925'.

Films en video's gezocht

Heeft u films of video's over het verleden van Zwolle? Stuur ze ons en we zetten ze in overleg met u graag op de website. Mailadres redactie website ZHV: weteringjan@gmail.com

Mededelingen via de website

Vanwege het coronavirus volgen de ontwikkelingen en maatregelen elkaar zo snel op, dat,

voor zover het de Zwolse Historische Vereniging betreft, website en e-mail de geëigende media zijn om u van de actualiteit op de hoogte te houden. Wij kunnen hier alvast wel zeggen dat de editie 2021 van de **Grote Zwolle Quiz** zeker niet in februari doorgang kan vinden, hopelijk wel in de tweede helft van het jaar. Blijf dus op de hoogte via www.zwolsehistorischevereniging.nl

Boeken/recent verschenen

Igor Cornelissen, *Mijn opa rookte ook een pijp. Joodse wortels en ander (on)gemak*. Just Publishers bv 2020. 303 pp. ISBN 978-90-8975529. Prijs € 24,50.

Door Steven ten Veen

In het vijfde deel van de memoires van schrijver en journalist Igor Cornelissen, die in 1983 begonnen met *Van Zwolle tot Brest-Litowsk*, laat hij met vlot geschreven pen opnieuw veel figuren uit de voor buitenstaanders duistere en wonderlijke wereld van linkse revolutionairen passeren. Maar meer nog dan in de vorige delen het geval was, schrijft hij in *Mijn opa rookte ook een pijp* over de stad waar hij is geboren en getogen, Zwolle. Dat is, zoals we van hem gewend zijn, overigens allerm minst een lofzang. De 85-jarige Cornelissen heeft een soort van haat-liefdeverhouding met de stad waar hij, na lang in Amsterdam te hebben gewoond, in 1976 terugkeerde naar zijn geboortehuis aan de Vondelkade. Ik heb hem daar één keer bezocht om zijn reactie te horen op het bekladden van het verzetsmonument in het Ter Pelkwijkpark door supporters van Feijenoord. Het gesprek vond plaats in de werkkamer die meer gelijkenis vertoonde met de ruimte van een archief. We hadden als journalisten beiden bij het democratisch-socialistisch dagblad *Het Vrije Volk* gewerkt. Hij op de redactie in Deventer, ik in Drenthe. Maar verder verschilden onze karakters nogal en beperkten onze ontmoetingen zich daarna tot gesprekjes in bijvoorbeeld Stroomberg, dat lange tijd zijn favoriete café was. In die kroeg aan de Brink laat hij echter zijn gezicht niet meer zien, zo valt in zijn laatste boek te lezen. De liefde werd bijna haat toen in 2011 op zijn verzoek om de muziek (met irriterende dreun vond Igor) in de

serre waar hij als enige zat uit te zetten, hem werd aanbevolen dan maar naar een ander café te gaan. Dat werd De Hete Brij, waar Igor een vertrouwde vaste gast is geworden. Dit voorval tekent zo ongeveer het karakter van de schrijver-journalist, die van 1962 tot 1996 bij *Vrij Nederland* werkte. Hij is inmiddels een beetje een oude brompot, maar dan wel een aardige brompot, die zich ergert aan 'het weerzinwekkend hoog bankgebouw in de weilanden', het promoten van Zwolle als Hanzestad ('zegt me helemaal niets') en de Bartjensprijs weigerde ('Een knullig beeldje dat bij de VVV te koop was voor 17 gulden en 20 cent. Zo'n lullige prijs wilde ik niet hebben.'), maar die kostelijke verhalen kan vertellen en opschrijven. Het is een misvatting, dat Cornelissen alleen maar geïnteresseerd is in figuren als (ex)-communisten, trotskisten en andere revolutionairen, waaronder Henk Sneevliet die op het adres Filosofenallee 1 woonde, lid van de Zwolse gemeenteraad was, samen met Mao Zedong de communistische partij van China oprichtte en in 1942 als verzetsstrijder door de Duitsers werd doodgeschoten. In Genemuiden had Cornelissen een lang gesprek met de behoudende predikant C. Hogchem, dat door beiden als verrijkend werd ervaren en ook met Gerard de Korte, nu bisschop van 's Hertogenbosch, wandelde hij door de rooms-katholieke kerk van Lierderholthuis. Emoties klinken door als hij schrijft over de dood van zijn zeven jaar oudere broer Wil en in zijn reactie toen hij las dat zijn oudste jazzvriend in Zwolle Wim Beijer was overleden. Igor Cornelissen een haat-liefdeverhouding met Zwolle? De liefde heeft ongetwijfeld de overhand.

Auteurs

Kiekès Agterom (1953), journalist in de verleden tijd, is een alter ego van de schrijver en historicus **Wim Coster (1953)**. De laatste was werkzaam in de uitgeverij, het onderwijs en het archiefwezen en publiceerde enkele tientallen boeken, waaronder het proefschrift *Baron op klompen. Mr. B. W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884): aan de hefboom tot welvaart*, Wageningen/Groningen 2008. www.wimcoster.nl

Wim Huijsmans (1948) was jarenlang als archivaris verbonden aan het Gemeentearchief Zwolle en na de fusie aan het Historisch Centrum Overijssel. Hij is nu als vrijwilliger betrokken bij diverse historische projecten.

Steven ten Veen (1943) is bijna veertig jaar werkzaam geweest in de journalistiek. Bij de *Zwolse Courant* was hij ruim twintig jaar chef van de stadsredactie en bij de *Stentor* de eerste lezersredacteur. Na zijn vervroegde uittreding in 2003 is hij op vrijwillige basis redactioneel werk gaan doen.

Jan van de Wetering (1947) is werkzaam als tekstschrijver. Hij publiceerde onder meer de boeken *Vergeten levens* (2001), *Hoe schrijf ik geschiedenis* (2004), *De Zwolse canon* (2008) en *Een toekomst waarborgen* (2015). Van zijn hand verschijnen regelmatig artikelen in het *Zwols Historisch Tijdschrift*. Momenteel is hij naast redacteur van het *Zwols Historisch Tijdschrift* ook redacteur van de website, www.zwolsehistorischevereniging.nl

Colofon

Het **Zwols Historisch Tijdschrift** is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

Annèt Bootsma-van Hulten, eindredacteur, Wim Coster, Elmy Elderman, Wim Huijsmans, Frank Inklaar, Michael Klomp, Harry Stalknecht, Steven ten Veen, Jan van de Wetering, Wim van Zant

Redactieadres

Wipstrikkerallee 71, 8023 DV Zwolle.
E-mail: annetbootsma@home.nl

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

Henja van Nieukerken, voorzitter
Martin Guldemon, secretaris
Hilbert van der Zwaag, penningmeester
Annèt Bootsma-van Hulten (ZHT), Jan Kam, Johan Teunis

Website: www.zwolsehistorischevereniging.nl

Secretariaat Zwolse Historische Vereniging

Martin Guldemon
Pilotenlaan 29, 8017 GG Zwolle
E-mail: info@zwolsehistorischevereniging.nl

Ledenadministratie en nieuwe leden

Adreswijzigingen en lidmaatschap:
www.zwolsehistorischevereniging.nl of tel. 038 4651735
Opzeggingen: vóór 1 december lopend kalenderjaar

Tarief lidmaatschap	25 euro per jaar
Bankrekening	NL46 INGB0005570775 tnv. Zwolse Historische Vereniging

Vormgeving, opmaak en druk ZHT

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)
Vormgeving omslag: Buro 1 Hoog
Opmaak: Different Design Deventer
Druk: Zalsman, Zwolle

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, scan, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De redactie heeft er naar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Kunst HUREN of KOPEN?

Ontvang nu
€ 100,-
spartegoed!

Vraag een
GRATIS proef-
plaatsing aan

IQ KUNST UITLEEN & GALERIE
MARSWEG 42 | ZWOLLE | iq.nl
DI - VR: 10 - 17 uur | ZA: 11 - 17 uur

BESCHERM JE OGEN
NET ZO GOED ALS JE HUID

KIES VOOR
ZONNEGLAZEN
MET EYE-SUN
PROTECTION
FACTOR

NICO BRILLEN & LENZEN

Diezerpoortenplas 30 - 32 • Zwolle • Tel: 038 - 421 88 61 • www.nicobrillenzwolle.nl

Zwolse Historische Vereniging

vier keer per jaar het *Zwols Historisch Tijdschrift*
en gratis toegang tot thema-avonden

**Word nu lid
voor slechts 25 euro per jaar!**

Opgave lidmaatschap via:

www.zwolsehistorischevereniging.nl

De Zwolse Historische Vereniging participeert
in het Erfgoedplatform Zwolle

Het Vrouwenhuis

ZWOLLE

Rondleiding op afspraak

038 422 48 23

www.vrouwenuiszwolle.nl

Voorstraat 46, 8011 ML Zwolle

historisch
centrum
overijssel

> stadsarchief
van Zwolle

zalsman

Trots en kleurrijk

Zalsman. Dé grafimedia-partner om samen communicatieprojecten tot een succes te maken. Communicatie op papier en/of digitaal voor een eerlijke prijs met ongekend snelle levertijden. Een brede dienstverlening waarbij u centraal staat. Voor al uw wensen op het gebied van drukken, printen, web2print en logistiek hebben wij een passende oplossing. Of u nu regionaal of internationaal opereert, in de zorg, bedrijfsleven, sport of bij de overheid, wij helpen u graag van al uw producties en projecten een succes te maken.

T (038) 467 00 70
www.zalsman.nl

Drukken • Printen • ICT • Web2Print • Warehousing